

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Средняя общеобразовательная школа № 8 города Кызыла Республики Тыва»
667002 Республика Тыва г. Кызыл, ул. Правобережная, д.54
(39422) 4-05-45

Рассмотрено на заседании метод. совета нач. классов Протокол № 1 от 29. 08. 2023г Методист нач.классов _____Хомушку Б.А	Согласовано Заместитель директора по УВР начальных классов _____/Толстова Т.Г/ 30. 08. 2023 г	«Утверждаю» Директор МБОУ СОШ №8 _____/Н.В. Дьяченко./ Приказ № 370 от 30. 08. 2023 г
---	---	--

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по родному (тувинскому) языку

национально-региональный компонент

начальное общее образование

для обучающихся 1-4 классов

на 2023-2024 учебный год

Кызыл 2023г

КУРУНЕ СТАНДАРТЫ ЭГЕ НИИТИ ООРЕДИЛГЕ

НИИТИ ЧУУЛДЕР

Тыва Республиканын ниити ооредилгезинин национал-девискээр кезээ эге школанын оореникчилеринин ниити сайзыралынче, оларнын билиинин практиктиг болурунче угланган. Оон кол **сорулгалары** мындыг:

- Оореникчилернин чогаадыкчы болгаш интеллектуалдыг шаан, бар курлавырын, сундузун, сонуггалын даштыкы хурээлелге, улусчу культурага, торээн дылынга, улусчу педагогикага даянып тургаш **сайзырадыр**;

- ал-бодунга, ог-булезинге, торелдеринге, чонунга, социал хурээлелге, кижиторелгетенге, будун делегейге хундуккел болгаш олар дээш харыысалга оореникчинин сагыш-сеткилин омунээзинден, оон мээ-медерелинден, сагылга-чурумундан илерээр кылдыр **кижизидер**;

- билигнин, шингээлдин болгаш дуржулганын, ол ышкаш ооредилгени янзы-буру хевирлеринин системазын уругларнын этнопсихологтуг онзагайларын болгаш назы-харын барымдаалап **чедирер**;

- уругларнын айыыл чок чоруун хандырап, мага-бодунун болгаш психиктиг кадыкшылын улусчу дидактика аргалары-биле **камгалаар, быжыктырап**;

- уругнун бот-тускайлан онзагайларын кадагалаар болгаш анаа **деткимчени коргузер**.

Эге ниити ооредилгени мурнады хогжудер сорулгаларынга оореникчинин бар билиин болгаш арга-мергежилин чогулгалыг национал-девискээр материалдарнын дузазы-биле хевирлээри хамааржыр. Бо чуул болза уругнун дараазында ооредилге чадазынга куруне стандартынын федералдыг кезээн ханы билип, шингээди алырын магадылаар ужурлуг. Эге ниити ооредилге чадазында бичии назылыг уругларга оларнын харык-шинээн, белеткелин, социал дуржулгазын, этнопсихологтуг онзагайын, психофизиологтуг сайзыралын барымдаалап тургаш дузалаар.

Уругнун мозу-будужун болгаш онзагайларын сайзырадыры, бир дургаарында, ооё янзы-буру дуржулгазынга (медереп, хол-биле тудуп, кылып билир дээш оон-даа оске) даянган болур. Ук дуржулга уругнун ог-булезинден, социал хурээлелинден, амыдырал-чуртталгазындан, ооредилге черлеринден тургустунган болур.

Куруне стандартынын федералдыг кезээнче (хурээлел, музыка, чурумалдыг уран чуул, технология, куш-культура) национал-девискээрлиг кезектин дидактиктиг единицаларын киирген.

Тыва дылга, улусчу ужурларга куруне стандарты тыва дылдыг болгаш орус дылдыг школаларга (класстарга) ийи ангы вариантылыг кылдыр тургустунган.

Эге ниити ооредилгени чедиишкинниг шийгээткен оореникчилер (эге школанын белеткелинге негелделерни долу кууседип турар) кол ниити ооредилге чадазынче шилчиир.

НИИТИ БИЛИГЛЕР, АРГА-МЕРГЕЖИЛ БОЛГАШ АЖЫЛ- ЧОРУДУЛГАНЫН АРГАЛАРЫ

Национал-девискээр кезээнин эртемнер аайы-биле утка-шынарын эге школага шингээткенинин соонда, оореникчилер ботттарынын ниити билиин, арга-мергежилин, ооредилгенин ажил-чорудулгазынын аргаларын делгемчидип алыр. Сумелеп турар рубрикациявысты чижеглеп кылган.

Ханы билиг алырынын ажил-чорудулгазы. Даштыкы хурээлелде тодаргай бир чуулдун ажил-чорудулгазынын хайгааралы: бир чуул -биле болуп турар болушкуннун

оскерилгезин тывары, хайгааралды аас-биле тайылбырлаары. Хайгаараар шенелде кылыр сорулга-биле туннелдерни деннештирери.

Деннелге аргаларын ажыглап тургаш, деннештирип турар чуулдернин онзагайларын илередири. Эн бодуун белен херекселдерлиг, демдектерлиг, графиктиг майыктар-биле ажылдаары, оларнын утка-шынарын аас-биле аас-биле болгаш бижимел хевирге тайылбырлаары.

Чугаа чорудулгазы болгаш медээлер-биле ажыл. Эге школа уругларынга чедингир бижиттинген ооредилге, уран-чечен, эртем-делгеренгей созуглелдер-биле ажыл. Номчулга (медээни чогуур аян, пауза, ударение-биле илередири); созуглелдернин темазын болгаш кол утказын аас болгаш бижимел хевирге илередири. Монологтуг чугааны тургузары (сумелээн темага, салган айтырыгга); диалогка (чугаага) киржири.

«Болгаш, азы...», «бир эвес..., ол ...», «чугле ол эвес, а ...» дээн чижектиг бодуун ужур-уткалыг чугааларны ажыглаары.

Словарьларда, библиотека каталогтарында бар чугула медээлерни кылып, оларны дилеп, шыгжап чанчыгары. Компьютерге ажылдап ооренири. Материалды таблица дузазы-биле коргузери. Медээлерни алфавит болгаш саннар дузазы-биле чурумчудары (улгаткан болгаш бичелээн аайы-биле).

Ажыл-чорудулганы организаастаары. Тускай айтыышкын, улегер болгаш бодуун алгоритм езугаар кууселде кылыры. Ооредилге мергежилдерин (бодалгаларын) чыскаап чурумчудары (Мону канчаар кылырыл?). Ажыл-чорудулганын хыналдазынын болгаш демдээнин аргаларын илередири (Бо чуул шын кылдынган бе?). Берге чуулдерни баш удур илередип алыры (Кандыг бергедээшкиннер туруп болурул?). Ажылда частырыгларны илередири болгаш оларны эдери (Частырыглар бар ирги бе?).

Демнежилге ажылы: эрткен темага хамаарыштыр билиглерин аразында айтырып, арга-суме катчып, ол ышкаш кылыр ажылды улежип билири.

1.1. АЛБАН ШИНГЭЭДИР БИЛИГЛЕР

Тыва дыл дугайында билиглер

Тыва дыл – Тыва Республиканыё куруне дылдарынын бирээзи. Тыва Республиканыё тугу, сулдези, *ыдык ыры*.

Фонетика. Графика. Орфография

Чугаа уннери. Ун болгаш Ужуктун ылгалы. Тыва алфавиттин ужуктери.

Кыска, узадыр база ок-биле адаар ажык уннер. Оларны бижикке демдеглээри. **Й** уннуг ажык ужуктер.

Куштуг, кошкак (дулей болгаш ыткыр), эн кошкак ажык эвес уннер. **Ф, ц, щ** деп уннер болгаш ужуктер. Фонетиктиг сайгарылга.

Слог. Состерни кожурери.

Улуг ужукту хереглээри. Узадыр адаар ажык уннерлиг состерни шын бижири. Ок-биле адаарын демдеглээрге, кадыг демдек бижиир тос сустун эге хевирлерин шын бижири (аът, эът, оът, каът, аъш-чем, дуъш, чуък, чоъп, чаъс).

Сос эгезинге **п-б, т-д, х-к** деп уннернин ужуктерин шын бижири. Сос иштинге катаптаан ажык эвес уннернин ужуктерин шын бижири.

Артынчыларнын (-ла, -ле, -на, -не, -дыр, -дир, -дур, - дур, -тыр, -тир, -тур, -тур ... -даа) шын бижилгези.

Чуве аттарынын сан болгаш падеж кожумактарын шын бижири. Демдек аттарынын кожумактарын шын бижири.

Тып, тик, ток, тырт, теп, тут деп состерге кожумактар немежирге, шын бижири.

Чанчыл езугаар бижиир состер. Нарын состер. Дефистеп бижиир нарын состер. Хуу аттарны шын бижири.

Орус дылдан улегерлеп алган состерни шын бижири.

Лексика

Состун утказын тодарадыры. Синоним болгаш антоним состер. Хой уткалыг состер.

Тыва чоннун уран чуулун, ужурларын, чанчылдарын болгаш ниити чуртталгазын илередир тускай лексика: торел-болук кежигуннеринин; кижинин мага-бодунун кезектеринин; азырал болгаш черлик дириг амытаннарнын, *куштар*, *унуштер*, малдарнын (шээр, бода, чылгы мал); суттен, эъттен, унуштерден кылган чемнернин; *тыва идик-хеп аймаанын*; *тыва оюннарнын*, *тыва эдилелдернин аттары*.

Чугаа кезектери

Чуве аттарынын утказы, харыылаттынар айтырыглары. Хуу чуве аттары.

Чуве аттарынын сан болгаш падежтерге оскерлири.

Демдек ады. Янзы-буру чувелернин он-чужунун, амданын, хевирин, хемчээлин илередир удурланышкак болгаш чоок уткалыг демдек аттары.

Сан ады. Тун болгаш дугаар сан аттары.

Ат орну. Арыннын ат оруннары, оларнын падежтерге оскерлири.

Кылыг созу. Кылыг созунун уш кол уези, дужаал болгаш даар хевирлери. Кылыг созунун уелерге, арыннарга болгаш саннарга оскерлири. Наречие (ниити таныжылга).

Эн нептеренгей эдеринчилер, эвилелдер болгаш артынчылар.

Состун тургузуу

Состун уткалыг кезектери (дазыл, чогаадылга болгаш оскертилге кожумактары). Чангыс дазылдыг состер.

Чаа состер тыптырынын эн нептеренгей аргалары (кожумактыг, синтаксистиг, хураангайлаашкын).

Домак. Интонация. Пунктуация

Чугаалаар сорулгазынын аайы-биле домактарнын болуктери (медээ, айтырыг, алгы), кыйгырыг домаа (ун аяны-биле).

Домактын чугула (кол сос, соглекчи) болгаш ийиги черге кежигуннери (ангылабайн).

Чангыс аймак кежигуннерлиг бодуун домактар. **А, ынчалза-даа, ынчангаш, болгаш** деп эвилелдерни бодуун домактарда чангыс аймак кежигуннерге ажыглаары.

Чангыс аймак кежигуннерлиг домактарда бижик демдектери. Улуг сек, биче сек, айтырыг, кыйгырыг демдектерин салыры.

Созуглел. Харылзаалыг чугаа.

Аас болгаш бижимел чугаа сайзырадылгазы.

Чугаа чорудулгазынын хевирлери (дыннап, чугаалап, номчуп база бижип билири).

Башкынын болгаш эш-оорунун чугаазын дыннап база медереп билири. Чугаа агымындан уннерни, слогтарны, сос каттыжыышкыннарын болгаш домактарны ангылаары.

Ооредилге болгаш ог-буле байдалдарынга таарыштыр чугааны тургузуп билири. Хууда хайгааралдарынга (корген, дыннаан чуулдеринге) ундезилеп, улуг эвес хемчээлдиг созуглелдерни тургузары. Харылзаалыг созуглелдернин хевирлери (тоожуушкун, угаап бодаашкын, чурумал).

Созуглелдин утказын катап болгаш эдерти (долузу-биле азы кыска) чугаалаары. Аянын номчулга.

1.2. ЭГЕ ШКОЛАНЫ ДООСКАН ООРЕНИКЧИЛЕРНИН БЕЛЕТКЕЛИНГЕ НЕГЕЛДЕЛЕР:

- ооренген чугаа кезектерин адап билири;
- состун уткалыг кезектерин (достен ангыда) ангылап билири;

- практика кырынга билиглери ажыглап билири;
- уннер болгаш ужуктерни, ажык болгаш ажык эвес уннерни;
- кыска, узадыр болгаш ок-биле адаар ажык уннерни, куштуг база кошкак эжеш болгаш эжеш эвес (дулей болгаш ыткыр) ажык эвес уннерни;
- ажык эвес уннерни дулей болгаш ыткырын;
- чуве аттарын, демдек аттарын, кылыг состерин, сан аттарын (тун болгаш дугаар), арыннын ат оруннарын;
- эвилелдер болгаш артынчылар;
- дазыл, чогаадылга болгаш оскертилге кожумактарын;
- домактын чугула кежигуннерин (кол сос биле соглекчини), ийиги черге кежигуннерин (ангылабайн);
- чангыс аймак кежигуннерлиг бодуун домактарны;
- очулга болгаш тайылбыр словарьларны;
- ийи составтыг бодуун домактарнын чижектерин;
- уругларга билдингир чогаалдарнын аттарын;
- чугаалаар сорулгазынын аайы-биле домактарны ун аянын барымдаалап ангылаарын;
- чуве аттарын тургузуунун аайы-биле сайгарары (хойнун санынын болгаш падеж кожумактарын ангылаары);
- бодуун домактарда кол сос болгаш соглекчини, сос каттыжышкыннарын база чангыс аймак кежигуннерни тодарадыры;
- ооренгени орфограммалар болгаш пунктограммалар кирген 75-80 состуг созуглелди дыннап тургаш, тода бижири;
- домак эгезинге база хуу аттарга улуг ужукту бижири;
- сос иштинге ажык эвес уннерни ужуктерин дакпырлап бижири;
- сос эгезинге **т-д, п-б** бижири;
- чанчыл езугаар дулей **т** бижиир состерни;
- **-дыр, -дир, -тыр, -тир, -ла, -ле** ... дээн чижектиг артынчыларнын шын бижилгеzi;
- дефистеп бижиир нарын состерни;
- домак соолунге улуг сек, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектерин салыры;
- чангыс аймак кежигуннерни чартык сек-биле ангылаары;
- минутада 100 хире состуг созуглелди шын, тода, медреселдиг номчууру;
- созуглелче айтырыглар салып билири;
- созуглелди уткалыг кезектерге чарары база бодуун план тургузары;
- план езугаар созуглелдин утказын дамчыдары (чугаалаары);
- номчаан чогаалынын дугайында чугаалап билири;
- очулга болгаш тайылбыр словарьларны ажыглап билири.

ЭГЕ ШКОЛАНЫ ДООСКАН ООРЕНИКЧИЛЕРНИН ТЫВА ДЫЛГА БИЛИИН ХЫНААРЫ

Тыва эге школыны дооскан оореникчилернин торээн дылынга билиин хынаары-биле март айда туннел хыналда ажылды (1 кичээл иштинде), а май айда хыналда диктантаыны (1 кичээл иштинде) чорудар. Эге класс оореникчилеринин психологтуг байдалын ооренип коргеш, хыналда ажылдарны неделянын понедельник болгаш четверг хуннеринде чорударын сумелевейн турар. Хыналда ажылдарны вторник болгаш средада эрттирерин сумелээр. Оореникчи бердинген онаалгаларнын алдан хуузун кылып каан болза, хыналда ажыл куусеттинген деп санаттынар.

Грамматика болгаш шын бижилгени шингээдип алганын бадыткаары-биле, эге школынын доозукчузу бердинген 10 онаалганы кууседир (оореникчи алдыдан эвээш эвес онаалганы куусеткен турары албан).

Диктантаг 75-80 хире состуг, эге класс оореникчилеринге темазы чоок болгаш утка талазы-биле билдингир, харылзаалыг созуглелди сумелээр. Созуглелге чугаалаар сорулгазынын аайы-биле ангы-ангы 2-ден 8 чедир сос кирген, бодуун синтаксистиг тургузуглуг домактар турары кузеничг. Оореникчи диктантаг 6-дан хой частырыгны эрттирер болза, ажилды багай куусеттинген деп санаар.

Т Ы В А Д Ы Л

1-ги класска «Бижикке ооредири болгаш чугаа сайзырадылгазы» деп болуктун тайылбыр бижии

1-4 класстарга торээн дыл устуку класстарга ооренир тыва дыл болгаш литература эртемнеринин белеткел чадазы болбушаан, колдуунда-ла практиктиг сорулгаларны чедип алырынче угланган.

Эге класстарга тыва дылды ооредиринин кол сорулгалары:

1) уругларны медреселдii-биле шын номчуур, бижир болгаш чугаалаарынга ооредири; 2) оларга торээн дыл болгаш литература талазы-биле эге билиглерни бээри; 3) уругларны ном ажыглаарынга чанчыктырар болгаш оларнын дылга сонургалын, номчулга болгаш билиглерже чуткулун хайныктырары; 4) номчулга болгаш бижилге-биле холбаштыр бойдушту, ниитилел амыдыралын хайгаараарынга ундезилээш, оореникчилерни материалистиг узел-бодал-биле чепсеглээри; 5) уругларны мораль болгаш эстетика талазы-биле кижизидери; 6) ооренип турар чуулдерни сайгарып, болуктеп, деннеп, туннеп билиринге, оларнын иштинден кол болгаш чугула чуулдерни тып, тайылбырлаарынга оореникчилерни чанчыктырары.

Тыва дыл программазы дараазында болуктерден тургустунган:

1. Бижикке ооредири болгаш чугаа сайзырадылгазы. Бижикке ооредири уш уеге чарлыр: 1) белеткел (ужуглел мурнунун уези; 2) ужуглел уези; 3) ужуглел соондагы уе.

2. Фонетика, лексика, грамматика, шын бижилге болгаш чугаа сайзырадылгазы.

Болуктер аразында харылзаалыг болгаш болук бурузу тус-тус кезектерге чардынар.

1-4 класстарнын тыва дыл программанын Тыва Республиканын ниити ооредилгезинин эге школага тыва дыл талазы-биле куруне стандарттарынга дууштур тургускан.

БЕЛЕТКЕЛ УЕЗИ (Ужуглел мурнунун)

Амгы тыва эге школада бижик ооредилгези (номчулга болгаш бижилге) тыва дыл болгаш торээн чугаанын эге чадазын тургуспушаан, оларнын чардынмас кезээ бооп турар.

1-ги класска белеткел уезинден эгелээш-ле, ооредилге-кижизидилгелиг ажылдарга хамаарыштыр башкынын мурнунга дараазында кол сорулгалар салдынып кээр: а) уругларны школанын чурум-сагылгазы-биле таныштырып, оларны анаа чанчыктырары; б) уруглар коллективти тургузуп, организаастаары; в) бижикке ооредиринге белеткел.

Сорулгаларга дууштур ол ажылдарнын кол угланышкыны (утказы) – уругларнын чугаазын сайзырадыры, ниити билиин бедидери, ооредилгеге белеткээри болгаш бижикке ооредири.

Бирги классчылар назы-харынын хире-шаа-биле эвээш эвес чуулдерни билир. Оларнын ол практиктиг билиглеринге башкы даянып тургаш, долгандыр турар хурээлел болгаш амыдыралдын дугайында бодалдарын, билиглерин, мергежилдерин улам делгемчидер ужурлуг. Бойдуста чувелернин болгаш амыдыралда болуушкуннарнын ужур-дузазын билиндирерде, оларнын ниити болгаш тускай кезектерин деннеп, шын кичээнгейлиг сайгарарын чедип алып. Оон чогуур туннел ундурерде, анализ болгаш синтез аргаларын ажыглап билиринге чанчыктырар.

Уругларны доктаамал кичээнгейлиг, хайгаараачал болгаш сонургаачал, ооредилгеге сундулуг болурунга белеткээр. Дузааргак болгаш ооруп четтиргенин илередиринге, улуг кижилерни хундулээр чорукка ооредип, кижилернин будурген куш-ажылын шын унелеп билиринге кижизидер.

Кодээде-даа, хоорайда-даа чурттап турар 6-7 харлыг уругларнын ниити сайзыралы, составы болгаш психологтуг онзагай байдалдары бот-боттарындан ылгалып турарын башкы эскерер ужурлуг. Оларнын-биле ниити органиастыг болгаш хуузунда ажылдарны чорудуп тура, школанын корум-чурумун сагыыр чорукка чанчыктырып, бижик ооредилгезин шын шингээдип алырынче угланган ажылдарны куштелдирер.

1-ги класска келген уругларга чаа амыдырал эгелээр. Улуг-даа, бичии-даа кижилер-биле ужуражыр, чугаалажыр апаар. Ынчангаш уругларны чугаа этикедин сагып билиринге ооредип, эге билиглерни бээр. Уругларнын боттарындан улуг болгаш бичии кижилер-биле чугаалажырынын этикединге база ооредир. Чижээ, «экии» деп мендилежиринге, хундукелдин «силер», «чопшээрер корунер», «болур бе», «кирерин чопшээрер», «буруулуг болдум», «олуарын чопшээрер» деп состерин уезинде ажыглап билирген чанчыктырар.

Башкынын, эш-оорунун болгаш оске-даа кижилернин чедирген дузасы, сагыш човаашкынын ооруп четтиргенин: «улуу-биле четтирдивис», «биске солун болду», «эки чедип алырынарны кузедивис» (кузедим), «эки чедип келдинер бе» дээн чижектиг состер-биле сагыш-сеткилдин ханызындан илередип билиринге ооредир.

Улуг кижилер эпчок азы берге байдалга таварышкан болза, оларга боттарынын шыдаар шаа-биле дуза чедирип, эки сеткиишкин илередиринге чанчыктырар.

Улуг кижилернин кылып будурген чуулдерин, эдилелдерин камнаары чугула дээрзин сагындырып, бугу-ле эт-сепке хумагалыг болурун чагыш сургаар.

Башкынын бир кол сорулгазы уруглар коллективин тургузары болганда, уругларнын аразында найыралдыг, эш-оорзурек, толептиг хамаарылгазын улам сайзырадыры чугула. Боттарынын аразында хундукелдиг, чазык-чаагай чугаалажыр, эжинин саналын деткиир азы анаа бодунун хуузунда бодадын немээр, эш-оорунун созун дыннаар, оларга дузалажыр ийикпе кошкактарны камгалаар мозу-шынарга кижизидер.

Бодунун азы эштеринин кылган частырыгларын шугумчулелдиг езу-биле эскерип билир, ол частырыглардан чайлап ооренир чорукка уругларны белеткээр.

Уругларнын школага келген баштайгы хуннеринден эгелээш-ле, улусчу педагогиканын кижизидилгезинге салдар чедирер чуулдерин дамчыштыр кижинин аажы-чанын, мозу-будужун хевирлээринге ажыктыг, унемчелиг онзагай шынарларны синниктирерин база сумелеп турар.

Ниитилел амыдыралынын боттуг чижектеринге башкы даянып тургаш, бижик ооредилгезиниё бугу уезинде болгаш ужуглел соонда уеде-даа уругларны торээн чуртунга, оскен булуннарынга, оон чонунга болгаш бойдузунга ынак болурунга, чылдын уелеринин аайы-биле бойдуста оскерлиишкиннерни, кижилернин куш-ажылын эскерип билиринге ооредир.

Оон-биле чергелештир башкы долгандыр турар хурээлелге болгаш бойдузка хамаарышкан тускай темаларлыг беседаларны, экскурсияларны, хайгааралдарны чорудар болгаш класска-даа, класстан дашкаар-даа номчулгага янзы-буру темалыг чечен чогаалдарны, улустун аас чогаалдарын номчуп таныштырар.

Номчаан чогаалдарынын утказынга дууштур ында киржип турар маадырларнын болгаш долгандыр турар кижилернин чаагай ажыл-херээнин боттуг улегеринге даянмышаан, уругларны экииргек, эскериичел чорукка, ак сеткилдиг, найыралчы, шынчы болурунга кижизидип, эки мозу-шынарнын эге билиглерин бээр. Мегечи, каржы, бодун тогдунар, кортук, чалгаа дээн чижектиг багай чанчылдар чок турарынга кижизидер.

Бирги класска келген уругларнын сайзыралы, озулдези, шингээдип алыр аргалары шуут дески, ден эвес деп чуве билдингир. Белеткел уезинден эгелээш, уругларны школа (ооредилге) байдалынга бодун ап билир кылдыр чанчыктырар, башкынын созун дыннап, кичээнгейлиг болурунга кижизидер, оларнын эки оорениксээр чоруун деткиир.

УЖУГЛЕЛ МУРНУНУН УЕЗИНДЕ БИЖИЛГЕ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ БЕЛЕТКЕЛ АЖЫЛДАРЫ

Бижилгеге белеткел ажылдарынын кол сорулгазы болза бижикин гигиеназынын болгаш педагогиктиг негелделеринин эн бодуун, баштайгы чанчылдарын уругларга синниктирип, ужукур бижииринге белеткээри. Салдынган сорулгаларны боттандыраары-биле башкы дараазында ажылдарны чорууп тургаш, оларга хамаарышкан чогуур чанчылдарны чедип алыр.

1. Портага азы стол артынга шын олураары. Чырык партанын солагай талазындан келир болгаш бижип орган хол кыдырааш арнын холегелевес ужурулуг. Бижилге уезинде уругларнын сыны дорт, бажы бичии донгагар, кыдырааш биле карактын аразы 25-30 см хире ырак болур. Портанын (столдун) эрии биле хорек аразы 2-3 см хире хос турар. Бижип турар уеде солагай хол кыдыраашты быжыглай тутпушаан, ону эптиг кылдыр чылдырып олар (оон-даа оске).

Бижилгенин негелделерин хажытканынын туннелинде уруглар шын эвес олуруп чанчыга бээр болза, оларнын кадыынга ол хоралыг.

2. Бижиик херекселдери-биле таныжылга.

а) кыдырааш болгаш оон шугумнары-биле таныжылга беседа, оон туннелинде уруглар он болгаш солагай тала, дорт шугум, ийленчек шугум, узун дургаар шугум; устуку болгаш адаккы шугум дээн чижектиг состернин (терминнернин) утказын билип ап, оларны херек кырында чугаазынга ажыглап эгелээр.

б) карандаштар (бодуун болгаш оннуг), фломастер-биле таныжылга; бодуун болгаш уннуг карандаштар-биле тус-тузунда таныштырып, оларнын кайызын кажан, канчаар ажыглаарын коргузуп тайылбырлаар. Карандашты шын тудуп ооредиринге мергежилгелерни доктаамал кылдырар;

в) демир-ужук-биле таныжылга, демир-ужук-биле таныжып тура, бир-ле дугаарында ону шын тударынче кол кичээнгейни угландыраар. Демир-ужукту шын тудуп, ажыглап билиринден уругларнын холунун ужуу, ужукурни болгаш оон шын, тода бижип ооренири дыка хамаарылгалыг. Чамдык чуве бижип албас уругларнын чылдагааны оларнын демир-ужукту шын эвес тудар ужурундан база болур.

Соолгу уеде бижилге талазы-биле уругларга негелделернин куштелгенин барымдаалааш, «Ужуглел», «Азбука» номнарынын арыннарынга бижимел ужукур, состерни киирерин база сумелеп турар апарган.

Белеткел уези уругларны бижиик ооредиринге (уннер болгаш ужукур-биле таныштырып, номчуп оорениринге) белеткээр база сорулгалыг. Ынчангаш белеткел уезинде манаа хамаарыштыр дараазында ажылдарны чорудар: «Ужуглел» ному-биле таныжылга; «Ужуглелдин» чуруктарын болгаш оске-даа коргузуг материалдарын, «Долгандыр турар хурээлел болгаш бойдус-биле таныжылга» деп эгеде тематикаларны ажыглап тургаш, беседалар чорудар; чугаа сайзырадылгазынын талазы-биле чамдык ажылдар, уннун анализ-синтезтиг методун ажыглавышаан, бижикке ооредиринге белеткел ажылдары; «домак», «сос», «слог», «ун» деп терминнер-биле таныжылга, уннун анализ-синтезтиг аргазын ажыглап тура, «ужуглелде» бердинген дузалал схема-шыйыгларны шын ажыглаарынга чанчыктыраар; состу дыннап болгаш адап тургаш, ында кирген ажык болгаш ажык эвес уннерни ылгап билири; «ажык ун», «ажык эвес ун» деп терминнер-биле практиктиг таныжылга дээш оон-даа ынай.

ДОЛГАНДЫР ТУРАР ХУРЭЭЛЕЛ БОЛГАШ БОЙДУС-БИЛЕ ТАНЫЖЫЛГА, ЧУГАА САЙЗЫРАДЫЛGAZY

1-ги класска бо темага хамаарышкан ажылдар белеткел уезинден эгелээш, ооредилге чылы тонгужеге чедир уламчылаар.

Теманы билиндиреринин кол сорулгалары:

1) школага бир дугаар кээп турар уругларнын кичээнгейин болгаш угаап, билиринин аргаларын сайзырадыры; 2) долгандыр турар хурээлелде болгаш бойдуста болуушкуннарнын дугайында уругларнын билиглерин мооннээр, системажыдар; 3) оларнын аажы-чанынын эки талаларын байлакшыдар; 4) ог-булеге, школага, кудумчуга,

хой-ниити черлеринге, бойдуска боттарын шын ап чоруурунун чанчылдарын хевирлээр; 5) ог-булезинин кижигуннеринге хундуткелдиг болгаш ынак, кижилернин куш-ажылы-биле будурген чуулдерге камныг, эш-оорунге, улугларга болгаш бичиилерге кичээнгейлиг болгаш хундулээчел болурунга кижизидер; 6) куш-ажылды хундулээринге, бойдушту камгалап, анаа харысалгалыг болурунга, торээн черинге, торээн чуртунга ынак болурунга кижизидер.

Устунде адаан сорулгаларны чедип алырда, ниитилел амыдыралынын дугайында беседаларны чорудуп, ону «Ужуглелде» кирген созуглелдер-биле холбаар болгаш харылзаштырар; бойдуста болуушкуннар-биле таныжылганы колдуунда экскурсиялар, селгуустээшкиннер уезинде уругларнын хайгаарылынга ундезилеп чорудар. Чорудар экскурсияны башкы тус черниё байдалынга таарыштыр баш удур планнап алыр болгаш сорулгазын тода айтыр. Ынчангаш экскурсия, хайгаарал чорударынга ханы белеткел херек.

Экскурсия уезинде башкыныё база бир кол сорулгазы – уругларнын кичээнгейин бедидери. Чувени эренгей, чугурту эвес, а ханызы-биле топтап коорунге, деннештиреринге, ылгалдыг шинчилелин тыварынга, башкынын чугаазын оваарымчалыг дыннап чанчыгарынга ооредир.

Уруглар I класска келген хунунден эгелеп кичээнгей чок, башкыны дыннап билбес кылдыр чанчыга бээр болза, оларнын ооредилгези кошкак, шаптараазынга таваржып болур.

Чылдыё чылыг уелеринде чорудар экскурсияларны школадан арай ырадыр барып, бойдус хайгааралы-биле арга-арыг ишти азы алаак кирип, хем азы хол чоогу, тарылга шолу, ферма, будурулге черлери коор кылдыр организаастаар. Шала соок уелерде школа хериминин ишти, школа мастерскаязы, столовая, клуб, театр, музей, куш-культура черлери, уруглар сады, садыг, рынок чижектиг черлерже экскурсия баар. Ынчалза-даа экскурсия чорударынын кол чери – бойдус деп чувени билзе чогуур. Бойдуштун болуушкуннарын, оон будумелдерин хайгаарап ооренири уругларнын билиг-медерелинин озеринге, дыл-домактын сайзыраарынга идигни бээр.

Чангыс катап арыг ишти кирип, методика талазы-биле шын организаастаан экскурсиядан безин уруглар дыка хой чаа болгаш чедир билбес чорааны чуулдерни, состерни билип алыр. Ол состерни дараазында кичээлдеринге ажыглап, идепкейлиг словарь курлавырынче киирери чугула.

«Долгандыр турар хурээлел болгаш бойдус-биле таныжылга» деп тема дараазында болуктерге чардынар:

1. Торээн бойдус.

- Чылдыё уелеринин аайы-биле бойдуста болгаш кижилернин ажил-ижинде оскерилгелер.

- Унуштер.

- Дириг амытаннар.

2. Долгандыр турар хурээлел-биле таныжылга.

- Торээн чурт.

- Бистин хоорайывыс, суурувус, кудумчуларывыс.

- Ог-буле болгаш сагылга-чурум.

- Бистин школавыс болгаш клазывыс.

БЕЛЕТКЕЛ УЕЗИНДЕ БОЛГАШ УЖУГЛЕЛ УЕЗИНИН БИРГИ ЧАДАЗЫНДА ЧОРУДАР БЕСЕДАЛАРНЫН ТЕМАТИКАЗЫ

Ог-буле болгаш сагылга-чурум. Бистин школавыс болгаш клазывыс

Бо болуктерге хамаарышкан беседаларны болгаш ажилдын оске-даа хевирлерин колдуунда белеткел уезинде болгаш ужуглел уезинин бирги чадазында чорудар.

Уругларнын ады болгаш фамилиязы, хар-назыны, торуттунген чылы, тыва календарь ёзугаар торуттунген чылынын ады, бажыннын адреси.

Ог-булезинин кежигуннери. Авазынын, ачазынын болгаш чоок кижилеринин аттары. Ог-булезинин кежигуннеринге сагыш човаашкыны. Оларнын куш-ажылы. Ог иштинин ажылынга уругнун шыдаптар шаа-биле дуза коргузери.

Ог-булезинге байырлалдар (Шагаа, уруг торуттунгенинин болгаш баш дугун хылбыктаарынын дою).

Хун чуруму. Бот-гигиена. Эртенги гимнастика. Арыг-шевер кижизидилгези: эртен ыяап-ла чунары болгаш дижин чууру, далаш чок чемненири, идик-хевин аштаары, хевин ооктээри, бажын дыраары, орун-дожээн эдери; чемненир столга шын олуары, чем тудуп чиир херекселдерни шын тудары; аыш-чем аймаанга, ылангыя хлебке хумагалыг болуру.

Янзы-буру айыыл-халап болгаш орт болдурбазынын чурумун сагыры.

Школанын ажылдакчылары: директор, башкылар, кижизидикчилер, эмчи, медсестра (эмчи сестразы), аштакчы, танныыл дээш оон-даа оске.

Башкыларнын ады болгаш адазынын ады.

Мозу-шынар кижизидилгези: школага чурум сагыры. Улуг кижилерни хундулээри. Бодун ап билири.

Кичээл уезинде бодун шын ап, башкыныё тайылбырын болгаш эш-оорунун харызын кичээнгейлиг дыннаары, ооредилгеге харыысалгалыг болуру.

Математика, номчулга, бижилге, чурулга, куш-ажыл кичээлдеринге хереглээр ооредилге херекселдери болгаш куш-культура кичээлдеринге ажыглаар херекселдер база тускай идик-хеп аймаа. Оларнын аттарын болгаш чуу чувеге, канчаар ажыглаарын шингээттирери.

Класс чечектерин шын ажаары.

УЖУГЛЕЛ УЕЗИНИН ИЙИГИ, УШКУ, ДОРТКУ ЧАДАЛАРЫНДА БОЛГАШ УЖУГЛЕЛ СООНДА УЕДЕ ЧОРУДАР БЕСЕДАЛАРНЫН ТЕМАТИКАЗЫ

Белеткел уезинде болгаш бирик ооредилгезинин бирги чадазында сумелээн беседалар темазын шуут уттуп кааптып болбас. Хайгааралдарны улам ханыладып, уругларнын алган билиин быжыглаарынче угланган ажылдарнын хевирлерин тывар.

Торээн бойдус

Чылдын уелеринин аайы-биле бойдуста болгаш кижилернин ажыл-ижинде оскерилгелер.

Агаар. Дээр (аяс, бурег, булуттуг). Хат (кошкак, куштуг, чылыг, соок). Хорзун (кадыг, чымчак, чыпшынчак).

Чылдын уелери: кус, кыш, час, чай.

Кус. Куску айларнын аттары (сентябрь, октябрь, ноябрь). Кустун чайдан ылгалы болгаш онзагай демдектери: сериидеп кээр, узуктелиишкин чок чаашкыннар, баштайгы донат, бурулер болгаш оыт-сиген онунун оскерлири, куштар чылыг чурттарынче ужуп чоруп эгелээр, курт-кымыскаяк ижээп чиде бээр.

Чоннуё куску ажыл-ижи.

Кыш. Кышкы айларнын аттары (декабрь, январь, февраль). Кыштын онзагай демдектери: соок дужери, хар чаары болгаш дувулуг хат, хоолбектер, дамырактар суунун донуп эгелээри, арга-арыгда ыяштарнын даштыкы хевир дээш оон-даа оске.

Час. Часкы айларнын аттары (март, апрель, май). Частын онзагай демдектери: чылый бээри, харнын эрири, хемде дош бадары болгаш хемнин уерлээри; ыяштарнын болгаш чадан унуштернин бурулеринин частыры; баштайгы чечектернин болгаш ногаан оыт-сигеннин, курт-кымыскаяктарнын коступ кээри; куштарнын ужуп кээп эгелээри дээш оон-даа оске.

Чай. Чайнын айлары (июнь, июль, август). Чайнын онзагай демдектери.

Чылдын ангы-ангы уелеринде кижилернин ажыл-ижи. Кодээде болгаш хоорайда чурттап турар кижилернин ажыл-ижин тодарадыры. оореникчилернин анаа киржилгези. Школа чоок кавызында турар арга-арыгже экскурсия уезинде ында ыяштарнын, каттарнын аттарын таныштырар. Кандыг-бир ыяшты шилип алгаш, оон тургузуу-биле практиктиг бодуун таныжылганы чорудар: дазылы, унун, будуктары, бурулери, чочагайлары. Ыяштарнын даштыкы хевирин барымдаалап болуктээри. Калбак бурулуг ыяштар: терек, чодураа, хадын, шарлан. Чинге (ине) бурулуг ыяштар: дыт, шиви, пош, хады. Оонак (чадан) ыяштар: тал, хараган, янзы-буру каттар сывы дээш оон-даа оске.

Дириг амытаннарга (оон иштинде курт-кымыскай) хамаарыштыр оларнын аттарын, шимчээшкинин (кылаштаар, маннаар, халыыр, соястаар, ужар, эштир), кылдыныын, он-чузунун тайылбырлап, практика кырында таныштырары.

Торээн чурт. Бистин хоорайывыс, суурувус, кудумчуларывыс

Тыва Республика. Кызыл – Тыва Республиканын найысылалы. Найысылалдын топ кудумчулары.

Чурттап турар хоорайынын, суурунун ады, оон кудумчулары. Ында турар магазин, почта, аптека, школа, библиотека, кинотеатр, клуб, оларнын аттары.

Хой-ниити черлеринге, транспортка корум-чурум уревезинин дурумун сагыыры.

Кудумчу чурумун сагыыры. Орукту (кудумчуну) шын кежери. Светофорнун оннерин ылгап билири.

Хоорайны, суурну ногаанчыдары. Олурткан ыяштарныё ужур-дузазы.

Долгандыр турар хурээлел болгаш бойдус-биле таныжылганын туннелинде уруглар дараазында кол-кол билиглерни болгаш чанчылдарны чедип алыр: бажынынын адресин билир; арыг-шевер болурунун бодуун дурумнерин сагыыр; бодундан улуг улусту хундулеп билир; экилежи, дилег кылып, байырлажып, четтиргенин илередип, буруузун миннип билир; кичээлге чурум сагыырыныё дурумнерин билир болгаш херек кырында оларны куседип шыдаар; кудумчу чурумнарыныё бодуун негелделерин билир; чылдын уелеринин онзагай демдектерин, чоок кавыда элээн каш ыяштарнын, чадан ыяштарнын, оът-сигеннин, дириг амытаннарнын аттарын билир болгаш оларны танып шыдаар; бойдус камгалалыныё бодуун дурумнерин сагып билир.

Чурттап турар республиказыныё кожууннарынын болгаш оларнын топтеринин аттарын билир; кудумчу кежеринин, транспортту оюп эртеринин, кудумчуга чадаг кижилерниё чоруур чурумнарын, орт болдурбазынын чамдык дурумнерин сагып билир; чылдын янзы-буру уелеринде агаар-бойдустун онзагай демдектерин эскерип билир; чурттап турар черинде чанар болгаш кыштаар элээн каш куштарнын аттарын билир, оларны ылгап шыдаар.

УЖУГЛЕЛ УЕЗИ

Номчулга. Уругларны номчуп ооредири, шын номчулгага чанчыктырары башкыга эн харысалгалыг ажыл.

1-ги класска бирик ооредилгезинин кол уези - ужуглел уезинден эгелеп-ле, уннуг анализ-синтезтиг методту ажыглап тургаш, номчурунга ооредир. Уннун анализин кылырда чугаадан домакты, домактан состоу, состен слогтарны, слогтардан уннерни, уннерден чангыс унну (херек унну) адап, дыннап тургаш, ылгадып ундурер. Домактарны состерге, состерни слогтарга, слогтарны уннерге чарар талазы-биле алган билиглеринге ундезилээш, чугаанын кол уннерин ылгап билири болгаш оларнын ужуктери-биле таныжылга. Аай (*ма*) болгаш дедир (*ам*), кыска (*чал*) болгаш узун (*чаан*), хагдынчак, соолунде ийи ажык эвес уннуг (*чурт*), ок-биле адаар дедир (*аът*) болгаш хагдынчак (*каът*) слогтардан тургустунган состерни шын номчууру. Уннерден болгаш ужуктерден слогтарны, состерни тургузары.

Уннун синтезин кылырда, чангыс унну оске уннерге кожуглаар, уннерден слог, слогтардан сос, состерден домак тургузуп, ону адап, дыннап ооренир. Уннуг анализ-синтезтиг методтун унелиг талазы болза, состерни шын слогтаарынга болгаш слогтарны сос кылдыр кожуглай (тудуштур) номчуурунга чоорту белеткеп келири.

Уннун анализин-даа, синтезин-даа чорудуп тура, кол-ла чуве – уругларны шын дыннап билиринге чанчыктылары. Чугаанын чорудулгазынын бир кол хевири – дыннаары. Оон оске хевирлери (чугаалаары, бижилге, номчулга) дыннап билиринден дыка хамаарылгалыг. Ынчангаш бижик ооредилгезинин уезинде уругларны будун чугаада ангы-ангы уннерни эскерип, состерден болгаш слогтардан уннерни тодарадып шыдаптарынче угланган ажилдарны болгаш дыннап билирин сайзырадыр тускай мергежилгелерни чорудар.

Бижик ооредилгезинин уезинде номчуп ооредиринге чанчыктырып, номчулганын аргаларын чедип алырда, методиканын дараазында кол айтырыгларын билири чугула:

анализ-синтезтиг методту тыва дылдын онзагай байдалынга таарыштыр ажыглап билири;

Уннер болгаш ужуктер ооредириниё чурумун шын сагыыры, ужуглел уезинин чадалары болгаш оларнын кол принциптеринге даяныры;

тыва дылдын кол уннеринин бижик ооредилгезинге хамаарыштыр педагогиктиг характеристиказын башкынын шын тодарадып билири;

бижик ооредилгезинин уезинде номчуп ооредирде слогтар болгаш состер шилип алырынын принциптерин сагыыры дээш оон-даа оске.

Уругларны номчулгага ооредиринин чамдык чугула негелделери: а) уннерни тодаргай дыннап, шын адап билири; б) парламал болгаш бижимел ужуктернин хевирин эки таныыры; в) ужукту коргеш, оон унун чазыг чокка адап шыдаары; г) уннер болгаш ужуктер-биле слогтар тургузуп, оларны кожуглап номчууру; д) слогтарны с=стер кылдыр тудуштур номчууру.

Бо негелделернин иштинде эн-не колу – слогтар номчуп ооредири. Слогтарнын дузазы-биле состер тургузуп, белең болгу дег, 1-2 слогтарлыг состерни будуну-биле адап номчуурунга чанчыктырар.

Номчаан домактарынга, созуглелдеринге, корген чуруктарынга хамаарыштыр башкынын салган айтырыгларын боттарынын хире шаа-биле харыылап шыдаары. Номчаан чуулун башкынын дузазы-биле, дузазы чокка-даа бодунуё состерин, бодалдарын киириштирип тургаш, катаптап чугаалаарынга чанчыктылары.

Уруглар состерни шын адап, слогаваин номчупса-даа, оон утказын азы номчаан домаанын утказын билбейн баары башкыга эвээш эвес таваржыр. Ынчангаш башкынын кол кичээнгейи номчаан чуулун оореникчилернин медреселдиг билип алырынче угланган турар ужурлуг. Чугле медреселдиг билип алырынга ундезилеттингеш, шын, аянныг болгаш чугурту номчууру чедип алдынар.

Утказы билдинмес чуулду аянныг номчууру канчап-даа болдунмас. Номчаан чуулунун утказын шын дамчыдарынга аянныг номчулга негеттинер. Оон уламындан башкы медреселдиг болгаш аянныг номчулганын аргаларын хары угда денге чорудуп, чоорту оон чанчылдарын чедип алыр ужурлуг. Бижик ооредилгезинин чадалар аайы-биле бердинген сорулгаларынга дуушкен негелделернин кууселдезин чедип алыр болгаш чогуур билиглерни, чанчылдарны уругларга шингээттирер.

Бо уенин иштинде уруглар чугааныё кол уннери-биле болгаш оларны демдеглээр ужуктер-биле херек кырында таныжып, тыва алфавиттиё бугу ужуктерин билир апаар.

Уннун ужу, ужуктун унун чазыг чокка тып, состе уннун туружун шын илередип, ооренген уннер, ужуктери-биле слогтар кожуп, слогтардан состер тургузуп база чамдык белең бердинген состерни, домактарны, кыска созуглелдерни медреселдиг болгаш аянныг номчуурунга чаёчыктырар.

Бижик ооредилгезинин соолгу чадаларында уннерни ооредип турар уеде башкынын кол сорулгазы – класста бугу уругларнын бир дески слогтап номчуурун чедип

алыры. Оореникчилерге билдингир, амыдыралда ургулчу таваржыр состерни чоорту слогтаашкын чокка номчуурунга чаёчыктырбышаан, чугурту номчуурунун аргаларын чедип алыр.

Уругларнын кичээлдерге идепкей-сонуургалын бедидер, коор болгаш дыннаар медреселин куштелдирер база дурген, шын номчуп ооредир сорулга-биле класс кассазын, кескинди ужуктерни, дидактиктиг оске-даа материалдарны ажыглаар.

Янзы-буру хевирнин слогтарын кожар ужуктерден тургузуп, оларнын-биле состер номчууру.

Состерде уннернин канчаар дараалаштыр киргенин тодарадып, эскерип билиринге уннерден слогтар, слогтардан состер тургузар аас болгаш бижимел мергежилгелер чорудар. Кыска домактарны болгаш бодуун домактардан тургустунган созуглелди дынналдыр болгаш иштинде номчудар.

Шээжилеп алган шулуктерин аянынг чугаалаар. Номчаан чуулунун дугайында башкынын айтырыынга кыска домактар-биле шын харыылап шыдаар.

Ужуглел уези (бижилге). Уругларнын белеткел уезинде бижилгеге алган чанчылдарын быжыглап, оларны чогуур негелделерге дууштур улам ханыладыр билиндирер. Ужуктер бижий берген уезинде уруглар-биле бижилгенин белеткелин шын чорудары эргежок чугула. Бижип ооренир ужурлуг ужуктери тускай элементиленден (кезектерден) тургустунар болганда, баштай ол элементиленни бижип ооренир болгаш оларнын аттарын сактып алыры чугула. Уруглар дараазында кол-кол элементиленни бижип ооренир ужурлуг: дорт шыйыг; ужу илбектели берген дорт шыйыг; ужу, бажы илбектели берген дорт шыйыг; узун дорт шыйыг; чалгыгланчак болгаш чалбыышталчак шыйыглар, чартык тогерик шыйыг, будун тогерик (тырыкы) шыйыг.

Бижилгениё баштайгы кичээлинден эгелээш-ле, ужуктерни шын, элементилен аайы-биле бижидип ооредири чугула. Шын бижилгенин кол шынары - ужуктерни тода болгаш номчуттунгур кылдыр бижип ооредири.

Ангы-ангы ужуктерни слог азы сос болу бээр кылдыр тудуштурарынын кол аргаларын болгаш янзыларын ажыглап тургаш, оореникчилерни шын, чараштыр, дурген бижип ооредиринге чанчыктырар.

Состу бижиир мурнунда оон утказын тодарадып, ында каш ун, ужук барын сайгарып тургаш, орфографиянын (шын бижилгениё) бодуун чанчылдары-биле харылзаштырар.

Парламал болгаш бижимел состерни, домактарны дужуруп бижидип, бижииринин темпизин чоорту дургедедип, кыдыраашты арыг-силиг эдилеп, кызыл шыйыг-биле аёгылаан шолду сагыырынга ооредир. Кыдырааштын арнын долдур бижидер.

Домак эгезин улуг ужук-биле бижиирге, домак соолунге улуг секти салырынга, кижилерниё ат, фамилиязын болгаш дириг амытаннарныё хуу аттарын улуг ужук-биле эгелеп бижииринге практика кырынга таныштырар.

Бижилге дурумнерин сагыырынга чанчыктырар.

Бижик ооредилгезинин уезинде дашкаар номчулганы башкынын удуртулгазы болгаш дорт киржилгези-биле организаптап чорудар. Уруглар ам-даа хуузунда эки номчуп билбес болганда, класстан дашкаар номчулгада кирип турар чогаалдарны кичээл уезинде башкы боду номчуп бээр.

Бижик ооредилгезинин кол уезинде (ужуглел уезинде) класстан дашкаар номчулгага уругларнын алган билиглерин быжыглаарда болгаш хынаарда туннел кичээлдер эрттирери улуг ужур-дузалыг. Ынчангаш бижик ооредилгезиниё бугу уезинде туннел кичээлдер чорударынга 7-8 хире кичээлдин кезиин тускайлаар.

Класста бугу оореникчилернин номчуп билиринин деннели бир домей эвес деп чуве билдингир. Ынчангаш тус-тус оореникчилер-биле хуузунда беседа чорудуп, оларныё номчулгага ниити билиинин деннелин болгаш библиотека-биле харылзаазын сонуургап, номчаан чуулдериниё дугайында демдегледири хынап коору чугула.

УЖУГЛЕЛ СООНДАГЫ УЕ

Бижилге, шын бижилге болгаш чугаа сайзырадылгазы

Бижик ооредилгезинин уезинде чедип алган билиглерин, мергежилдерин, чаёчылдарын системажыдып быжыглаары.

Ужуктерни, слогтарны, состерни, улуг эвес домактарны харылзаалыг, дески бижииринге ооредир шенелде ажылдар чорудары.

Сос-биле ажыл. Уругларныё сос курлавырын байыдары болгаш идепкейжидери. Чувелер, чувелернин шынарын, кылдыныглар илередир состерни шын хереглеп билири, оларнын уткаларын тайылбырлаары. Чувелерни чугула демдектери езугаар каттыштыары блгаш ылгаары. Бодалды ылап шын илередир состу дурген тып билири. Синонимнер, антонимнер шилири (терминнер ажыглавайн). Чечен чогаалдардан алган созуглелдерде дылдын уран-чечен аргаларын билиринге ооредири, (терминнер ажыглавайн, деннелгелер, эпитеттерни хереглээнин башкынын тайылбырлаары). Диалектизмнер, бодуун чугаа состерни ажыглавазынга чанчыктыары.

Домактар болгаш харылзаалыг созуглел-биле ажыл

Башкынын айтырыгларынга харыылаарын шын тургузуп билиринге ооредири, харыыларынга домактарнын ангы-ангы хевирлерин (медээ, кыйгырыг, айтырыг, алгы домактары) ажыглаары.

Чугаанын ужур-дузазынын дугайында эге билиг.

Кандыг-бир тодаргай темага домактар тургузар (школа, уруглар, дириг амытаннар дугайында дээш оон-даа оске), сюжеттиг чуруктар, хууда хайгааралдарын ёзугаар улуг эвес аас чугаа тургузары (башкынын айтырыглары-биле).

Эвилен-ээлдек болурунун дурумнери.

Харылзажылганын культуразы. Мендилежир болгаш чарлып байырлажырда хереглээр состер. Оске уругларнын харыыларын болгаш чугааларын узе кирбейн, кичээнгейлиг болгаш эки сеткилдиг дыннаарынга кижизидер.

Бижилге. Ужуглел соондагы уеде бижилгеге чорудар ажылдар:

1. Бижик ооредилгезиниё ужуглел уезинде уругларнын бижилге талазы-биле шингээдип алган билиглерин, чанчылдарын болгаш мергежилин туннеп, быжыглаары болгаш системажыдары.

2. Уннер болгаш ужуктернин ылгалы. Ажык болгаш ажык эвес уннер.

3. Тускай унну илеретпес ужуктер, алфавит-биле практиктиг таныжылга.

4. Сос, домак, чугаанын чуден тургустунары.

5. Слогтарнын дузазы-биле состу кожуреринин бодуун аргалары-биле практиктиг таныжылга.

6. Ооренген ужуктерин болгаш оларнын состерде каттыжыышкыннарын шын болгаш арай дурген тудуштур бижип билири. Улуг болгаш биче бижимел ужуктернин кезектерин барымдаалап шын бижири. Бижимел болгаш парламал с=стерни, домактарны, кыска созуглелдерни самбырадан, номдан, тускай карточкалардан дужуруп бижири. Бижииринин темпизин чоорту дургедедиринге янзы-буру мергежилгелер чорудары.

7. Адаары болгаш бижири карышкак эвес состерни болгаш домактарны башкы адап бээрге, бижири. Домак эгезинге улуг ужук бижииринге, оон соолунге улуг сек салырынга чанчыктыары. Кижилерниё ат, фамилиязын, адазынын адын улуг ужук-биле эгелеп бижири.

8. Бижилге гигиеназынын дурумнерин сагып билири.

Номчулга. Ужуглел соондагы уеде номчулга болгаш бижилгенин кайызы-даа кичээлге колдуунда хары угда чоруттунуп турар болгаш уругларнын чугаазын сайзырадыры-биле холбашкан.

Бижикке ооредиринин уезинде номчулга болгаш чугаа сайзырадырынын талазы-биле алган билиглерин, мергежилдерин улам ханыладыр.

Номчулганын чанчылдарын ханыладайр болгаш быжыглаары-биле ийи, уш болгаш оон-даа хой слогтарлыг элээн нарын состерни слогтаашкыннын принциптерин барымдаалап шын номчуур. Кыска, ок-биле адаар ажык уннерлиг болгаш узун хагдынчак (*чар-ла, каът-ла, чоок-тээр*), улашкан (дакпырлаан) ажык уннерлиг (*саазын-нар, нар-лал-га, дым-тар, дээш-кин-нер*) слогтарны шын адап, ындыг янзылыг слогтардан тургустунган состерни хажыдышкын кылбайн, слогтап-даа, слогтаашкын чокка-даа номчуп билир.

Ангы-ангы домактарны болгаш созуглелдерни номчуур. Харылзаалыг созуглелдер номчуур. Харылзаалыг созуглелдер номчуп тура, ында абзацтарны эскерип билиринге ооредир болгаш абзац бурузунун утказын чугаалап шыдаптар кылдыр чанчыктырар. Номчаан чуулунун утказынга дууштур айтырыгларга аас-биле харыылап билир. Чамдык айтырыгларнын харыызын созуглел иштинден тыпкаш, дынналдыр номчуур.

Диалогтар номчуп, рольдап номчуурунун эге базымнарынга ооредир.

Башкынын айтырыгларын езугаар сюжеттиг чуруктарнын утказын аас-биле дамчыдып билир. 2-3 хире харылзаалыг домактардан тургустунган созуглелди башкынын дузазы-биле тургузуп шыдаар.

Номчулганын темпизин чоорту дургедедириниё аргаларын башкы ажыглаар. Чыл тончузунде бирги классчыларнын номчуурунун дургени 1 минутада 25-35 хире сос болур.

Кыска созуглелдерни иштинде медеделдиг номчааш, созуглелдиё с=стерин ажыглап тургаш, башкынын дузазы чокка, ооё утказын хире-шаа-биле дамчыдып шыдаар.

Созуглелде болгаш оон ангы-ангы кезектеринде кымнын азы чунун дугайын чугаалап турарын тодарадып билир.

Номчулга уезинде (башкынын удуртулгазы-биле) бижик демдектерин барымдаалап, интонацияны, паузаны сагыыр.

Хемчээли улуг эвес домактарны, утказы нарын эвес болгу дег состерни, медеделдиг, шын, илдик чокка слогтап, дынналдыр номчуур. Бижимел созуглелдерни самбырадан болгаш тускай карточкалардан номчудар.

Номчаан домактарынга, созуглелдеринге, корген чуруктарынга хамаарыштыр башкынын салган айтырыгларынга боттарынын хире шаа-биле харыылап шыдаар. Номчаан чуулун башкынын дузазы-биле-даа, дузазы чокка-даа бодунуё состерин, бодалдарын киириштирип тургаш, катаптап чугаалаарынга чанчыктырар.

Тоолдарны номчууру болгаш тоолдаары. Шуруктерни аянынг номчууру болгаш шээжилеп алыры. Класс мурнунга тура дынналдыр тода чугаалап билир.

Экскурсия чорааш чуну коргенин, чуну билип алганынын дугайында чугаа кылыр.

Дыка нарын эвес болгаш 2-3 слогтардан тургустунган состерни слогтарга чарбайн, чоорту будуну-биле адап домактар номчууру. Номчулганыё темпизин чоорту дургедедири. Кыска созуглелдерни болгаш ооё ангы-ангы кезектеринде (абзацтарда) кымнын азы чунун дугайында чугаалап турарынга харыылап шыдаар.

Бижик демдектерин барымдаалап шын номчуурунга болгаш рольдап номчуурунга эге чанчылдар. Номчаан чуулунге болгаш сайгарган чуруктарынга хамаарыштыр словарь ажылы.

1-ги класска тускай номчулга кичээлдерин ужуглел соонда уеде чорудуп эгелээр. «ужуглел» номунда номчуур чогаалдарнын хемчээли улуг эвес. Утказы база нарын эвес, колдуунда ангы-ангы жанрнын тыва болгаш очулдурган чогаалдарындан шилип киирерин сумелеп турар.

**УЖУГЛЕЛ УЕЗИНДЕ БОЛГАШ КОЛДУУНДА УЖУГЛЕЛ СООНДА УЕДЕ
НОМЧУУР КЫЛДЫР БЕРДИНГЕН ЧОГААЛДАРНЫН ТЕМАТИКАЗЫ**

Ог-буле, школа, эш – оор.

Ада-иези, оларны хундулээри. Кижизидилгеге ада-иенин салдары. Уругларнын ог-булезинин кижигуннеринге сагыш човаашкыны, улуг кижилер болгаш эш-оору-биле чугаалажып билири. Ада-иезинин ажил-ижинге дуза кадары. Уругларнын найыралдыг,

эш-оорзурек, толептиг болурун кижизидери. Эш-оору-биле эп-найыралдыг болгаш шынчы туруштуг, ак сеткилдиг, дузааргак, эвилеё-ээлдек болуру. Хой-ниитиниё ончузунге болгаш бодунун эт-севинге, идик-хевинге хумагалыг болуру.

Кадыкшыл дугайында сагыш човаашкын

Хун чуруму. Бот-гигиена. Кижинин мага-боду-биле (эът-боду) ниити таныжылга, ону шын ажыглаары.

Бажынга, школага, хой-ниити черлеринге арыг шеверни сагыыры.

Орт болдурбазынын чурумун сагыыры болгаш онза айыылдыг таварылгаларда бодун шын ап билири.

Бойдус болгаш кижилерниё куш-ажылы

Чылдын уелеринин аайы-биле бойдуста болушкуннар болгаш оскерлишкиннер.

Час. Часкы бойдус. Бойдуста частын одунганы. Частын онзагай демдектери.

Кижилернин сезоннуг ажыл-ижи. Оларнын часкы бойдуска хамаарылгазы болгаш часкы ажыл-ижи. Кодээде болгаш хоорайда часкы ажыл-иш.

Часкы бойдус.

Дириг амытаннар болгаш унуштер

Азырал амытаннар. Оларны кижилернин ажаары, кижиге ажык-дузазы. Дириг амытаннар дугайында уругларнын сагыш човаашкыны.

Черлик амытаннар. Черлик амытаннарга кижилернин хамаарылгазы. Оларнын кижиге ажык болгаш хоразы. Черлик амытаннарнын амыдыралы.

Куштар, оларнын амыдыралы. Чанар болгаш кыштаар куштар. унуштер. Бажын унуштери. Оларны тарып остурери болгаш ажаары.

Бистин Торээн чуртувус

Тыва Республика. Кызыл – Тыва Республиканын найысылалы.

Кижилернин амыдыралы, куш-ажылы болгаш оске-даа маадырлыг ажыл-херектери.

Тыва чоннун чаагай чанчылдары

Тыва чоннун амыдыралчы сагылгалары, ёзулалдары, ужурлары, байырлалдары, оюн-тоглаазы.

Улустун аас чогаалы

Тыва улустун аас чогаалы: тоолдар, тывызыктар, улегер домактар, дурген-чугаалар, кожамыктар.

Оске национал улустарнын аас чогаалы.

Байырлалдар болгаш тураскаалдыг хуннер

Апрель 12 – Космонавтика хуну.

Май 1 – Частын болгаш куш-ажылдын байырлалы.

Май 9 – Тиилелге хуну.

Бижик ооредилгези доозулганда, оореникчилерниё номчулга талазы-биле алган билиглеринге, мергежилдеринге, чанчылдарынга кол негелделер

1-ги классты доозуп турар уруглар торээн дылында бугу уннерин болгаш ужуктерин, оларныё кол ылгалын билген турар.

Оореникчилернин кол мергежилдери болгаш чанчылдары: состерде уннерни ылгап, оларнын туружун тодарадып билир; ажык, ажык эвес уннерни болгаш ужуктерни бот-боттарындан ылгап шыдаар; домактарнын болгаш состернин анализ-синтезтиг

сайгарылгазын кылып, домактардан сосстерни ылгап тывар; улуг болгаш биче ужуктерни шын, чараш, тода бижип билир; бижимел болгаш парламал шрифт-биле бижиттинген сосстерни, домактарны иштинде слогтап адап ора, шын дужуруп бижип, адаары болгаш бижири дуушкек 3-4 берге эвес сосстен тургустунган домактарны адап бээрге, ужуктер кагбайн шын бижиир; домак эгезинге улуг ужукту бижиир; соолунге улуг секти салыр.

Нарын эвес сосстерни слогтавайн чугурту номчуп, оларнын шын, медреселдиг, аянын болурун сагыыр; сосстерни тода адавышаан, домак соолунге интонацияны, домактар аразынга паузаны кылыр; башкынын номчаан азы чугаалаан чуулун кичээнгейлиг дыннаар болгаш утказын сактып алыр; номчаан чуулунге хамаарышкан айтырыгларны харыылаары болгаш башкынын дузазы-биле оон кол утказын илередип, кезектерге чарар; созуглелди иштинде номчааш, утказын билип алган шаа-биле чугаалап шыдаар; номчаан номнарынын адын, авторун шын адап билир; доктаадып алган шулуктерин аянын чугаалап билир; номчулганын негелделерин болгаш шынарын шын сагывышаан, номчуурунун темпизин дургедедип шыдаар; чыл тончузунде 1 минутада дургени 25-35 сос чедир номчуур; сюжеттиг чуруктар-биле харылзаалыг чугаа тургузуп билир; номчаан номнарынын шулуктеринин авторун, адын шын сактып ап, 5-8 хире биче хемчээлдиг шулуктерни шээжи-биле аянын номчуп билир; ооренген бижик демдектерин (. ! ?) барымдаалап, домактарны шын номчуур; оларнын аразынга ун доктаашкыны кылып билир.

Сюжеттиг болгаш темалыг чуруктарны коруп тургаш, 3-4 домактан тургустунган харылзаалыг аас-даа, бижимел-даа чугааны тургузуп шыдаар.

Долгандыр турар хурээлел болгаш бойдус-биле таныжылганын туннелинде оореникчилер дараазында кол-кол билиглер болгаш чанчылдарны чедип алыр; чурттап турар республиказынын болгаш оон найысылалыны адын билир; кудумчу кезеринин, транспортту оюп эртеринин, кудумчуга чадаг кижилернин чоруур чурумнарын, орт болдурбазыны чамдык дурумнерин сагып билир; чылдын янзы-буру уелеринде агаар-бойдустун онзагай демдектерин эскерип билир; чурттап турар черинде чанар болгаш кыштаар элээн каш куштарнын аттарын билир; оларны ылгап шыдаар.

ЧАРАШТЫР БИЖИЛГЕ

Улуг болгаш бичии ужуктернин кезектеринин аттарын болгаш бижииринин домейлешкээн барымдаалап, дараазында чурум езугаар болуктерге чарар.

Бичии ужуктер

1. Дорт шугумдан база устунде этпектиг, адаанда этпектиг шугумнардан тургустунган ужуктер:

и, ш, г, н, р, у, у - 7

2. устунде айыткан шугумнарга точкалар болгаш дуушкуннер немешкенинден тургустунган ужуктер:

й, л, м, ц, щ, н, ё, ь, ы - 9

3. Тогериктерден тургустунган ужуктер:

о, о, а, ю, ф, б, д, я - 8

4. Солагай талакы чартык тогериктерден тургустунган ужуктер:

с, е, ё, ч, ь, ь, в - 7

5. Он талакы чартык тогериктернио каттыжыышкынындан тургустунган ужуктер:

э, х, ж, л, к - 5

Улуг ужуктер

1. Кол элементизи устуку азы адаккы кезектеринде этпек шыйыглыг ужуктер:

И, Ш, Ч, Ц, Щ, Л, М, А - 8

2. Кол элементизи чартык болгаш будун тогериктерлиг ужуктер:

О, О, С, Э, Х, З, Я, Е, Ё, Ж - 10

3. Кол элементизи чалбыыш хевирлиг шугумнардан тургустунган ужуктер:

У, у, Н, К, Ы, Ю, Р, В, Ф - 9

4. Кол элементизи чалбыыш хевирлиг шугумнун чагыланчак шугум-биле каттышканындан тургустунган ужуктер Г, П, Т, Б, Д – 5

ПРОГРАММА

1-ГИ КЛАСС

БИЖИККЕ ООРЕДИРИ БОЛГАШ

ЧУГАА САЙЗЫРАДЫЛГАЗЫ (165 шак)

Бижикке ооредири уш уеге чарлыр: белеткел (ужуглел мурнунун) уези, ужуглел уези (номчулга, бижилге болгаш чугаа сайзырадылгазы); ужуглел соондагы уе (номчулга, бижилге, шын бижилге болгаш чугаа сайзырадылгазы). Бижик ооредилгези уннуг анализ-синтезтиг методтун аргалары-биле чоруттунар болгаш чугаа сайзырадылгазынын кол деннеделеринге (сос, домак, харылзаалыг чугаа) быжыглаттынар. Бижик ооредилгези уннуг анализ-синтезтиг методтун аргалары-биле чоруттунар.

Анализтин аргалары:

1. Чугаадан домактарны ангылаары.
2. Домактарны состерге чарары.
3. Домактан состу ангылаары.
4. Состу слогтарга чарары, слогтарнын санын тодарадыры.
5. Слогтан тодаргай унну ылгап ундурери, уннуг характеристиказын бээри.
6. уннун туружун тодарадыры.
7. унну ужук-биле демдеглээри дээш оон-даа оске.

Синтезтин аргалары:

1. уннерден слогтар тургузары.
2. Кескинди ужуктерден, ужуктер «кассазындан» слогтар тургузары.
3. Слогтардан состер тургузары.
4. Состерден домак чогаадыры.
5. Домактардан харылзаалыг чугаа тургузары.
6. Созуглелдер номчулгазы

БЕЛЕТКЕЛ (УЖУГЛЕЛ МУРНУНУН) УЕЗИ (12 шак)

Чугаа. Аас болгаш бижимел чугаа дугайында ниити билиг.

Домак болгаш сос. Чугааны домактарга, домактарны состерге, состерни слогтарга чарары болгаш «ужуглелде» болгаш дидактиктиг материалдарда берген схема-шыйыгларны ажыглаары.

Слог. Состерни слогтарга чарары. Ажык уннернин слогтар тургузар ролу-биле таныштырары. Состе слогтарнын санын тодарадыры.

Уннер болгаш ужуктер. Ун дугайында билиг. Дыннап болгаш адап тургаш, уннерни ылгап билири: ажык болгаш ажык эвес уннер, сос эгезинге куштуг болгаш кошкак адыттынар ажык эвес уннер ($n - \delta$, $m - \delta$).

Состерде ангы-ангы ажык болгаш ажык эвес уннерни ылгап билири, состернин слог болгаш ун талазы-биле сайгарылгазын кылыры (состе уннернин санын, оларнын онзагай ылгалдарын, состун кайызында турарын тодарадыр). Дыннап болгаш адап турар состун слог болгаш ун талазы-биле тургузуун схема-шыйыглар-биле дууштуруп коргузери.

Бердинген ун кирген состерни боду шилип тывары. Адап турар состу слог болгаш ун тургузуун коргускен схема-шыйыглар-биле дууштурери.

Белеткел уезинде чорудар бугу ажылдарнын хевирлерин дамчыштыр оореникчилернин кичээнгейин, шыдамыккайын, коорунун медреселин сайзырадыры. Бижилге болгаш номчулга уезинде уругларны шын олуруарынга, кыдыраашты парта кырынга шын салырынга, карандашты, демир-ужукту шын тударынга чанчыктырары. Холдарны болгаш салааларны бижилгеге белеткээри: чурулга, янзы-буру угулзалар, дорт, ийленчек, дыйлагар, тогерик (тырыкы), чартык шойбексимээр шыйыглар кылдыртыры.

Кыдырааштын арнында шугумнарнын уг-шиин эки билип алырынче уругларнын кичээнгейин угландыраы, ужуктернин элементилерин бижидери.

Оон ангыда, белеткел уезинде башкы уругларнын аас чугаазынын сайзырангайын, уннерни тодарадып шыдаар-шыдавазын, ужуктерни билир-билбезин, оларны парлап азы бижиш шыдаарын, номчуп азы номчувайн турарын тодарады

УЖУГЛЕЛ УЕЗИ (105 шак)

Ужуглел уезинде ооредир уннер болгаш ужуктерни дорт чадага хуваар.

Бирги чада

Бирги чадада а, А; л, Л; о, О; м, М; с, С; н, Н; ч, Ч; у, У; ы, Ы; р, Р; у, у; и, И; э, Э; (е); ш, Ш; о, о деп уннер болгаш ужуктерни ооредир.

Бирги чадада номчулгага ооредип тургаш, чедип алыр сорулгалар: уннуг ужуун, ужуктернин унун чазыг чок тыварынга чанчыктырар; ооренип эрткен уннерни состернин эгезинге, ортузунга, соолунге турда, чазыг чокка тып, состерни шын слогтаар; кыска, узун ажык уннерни болгаш оларнын ужуктерин ылгап билирин чедип алыр; ооренген уннери бар состерни тыварынга чанчыктырар, слогтар болгаш уннер коргускен схема-модельдер-биле состер тургустурар; ужуктерни бот-боттарындан ылгалыр демдектерин барымдаалап танып билиринге ооредир; есте уннернин болгаш ужуктернин санын шын тодарадырынга чанчыктырар; хана кассазын башкынын удуртулгазы-биле ажыглап билирин чедип алыр; кичээл бурузунде кижизидилге ажылын чорудар; ооренген ужуктернин бижилгези-биле таныштырар, оларны бижидер; шын, медреселдиг болгаш узуктелишскин чок слогтар номчуурунче чоорту кирер, ийи слогтуг белем с=стерни слогтавайн номчударынче шилчидер; таваржып келген бижик демдектери-биле таныштырар, номчулга уезинде оларны барымдаалаарынга, аянын номчуурунга чанчыктырар; чуруктар ажыглап, домактар болгаш улуг эвес хемчээлдиг харылзаалыг созуглелдер тургузуп ооредир; ном болгаш кыдыраашты арыг-силиг эдилээринге чанчыктырар.

Ийиги чада

Ийиги чадада *д, Д; б, Б; г, Г; в, В; т, Т; к, К; н, Н; х, Х; з, З; ж, Ж; й, Й* деп уннер болгаш ужуктерни ооредир.

Ийиги чадада чедип алыр сорулгалар: бирги чадада салдырган сорулгаларны кууседирин уламчылаар; ийи-уш слогтуг состерни номчуурунга уругларны чанчыктырар; *т, к, н* деп уннер состернин эгезинге, ортузунга, соолунге чорда, шын номчуурун чедип алыр; белем состерни слогтавайн шуут номчуурунга чанчыктырар, ол колдуунда ийи слогтуг состер болур; домактар иштинде бижик демдектери-биле таныштырар; кошкак номчуур уруглар-биле ажылдаар, эки номчуур уругларга немелде ажылдаар бээр.

Ийиги чаданын кол сорулгазы – бугу уругларнын бир дески слогтап номчуурун чедип алыр; номда кирген домактарны ун аянын сагып, аянын номчуурунга чанчыктырар.

ушку чада

Ушку чадада *ь* (кадыг демдек); *е, Е; ё, Ё; я, Я; ю, Ю* деп холушкак ажык ужуктерни ооредир. Бо чаданын сорулгалары: ок-биле адаарын кадыг демдек-биле коргускен состерни, холушкак ажык ужуктерлиг состерни шын номчуурун чедип алыр; уш-дорт слогтарлыг состерни номчударын колдадыр.

Ужуглелдин бо чадазында уннер болгаш ужуктернин саны ден эвес (уннерниё саны ужуктернин санындан эвээш, уннернин саны ужуктернин санындан хой) состерни уругларга хайгаарадыр.

Дортку чада

Дорту чада ь (чымчак демдек); *ф, Ф; ц, Ц; ш, Ш* деп уннерни болгаш ужуктерни ооредир. Бо чадада салдынган турар сорулгалар: улегерлеп алган уннерни шын дыннаарын, адаарын, номчуурун болгаш бижиirin чедип алыр. Ук уннерни ооредип турар уеде, оореникчилерге билдингир, ургулчу таваржыр состерни шилип алыр; чиик состерни анализ кылбайн, слогтаашкын чокка номчуурунга чанчыктырар. База ол ышкаш, состер болгаш кыска домактарны дурген, чугурту, медеpелдиг номчурун чедип алыр; домактарга ун доктаашкыннарын кылып, аянныг номчуурунга чанчыктырар.

Номчулга, бижилге болгаш чугаа сайзырадылгазы

Хой эвес слогтук состерни, улуг эвес домактарны медеpелдиг, шын, илдик чокка слогтап, дынналдыр номчуурун чедип алыры. Бижимел созуглелдерни самбырадан болгаш тускай карточкалардан номчудары.

Номчаан домактарынга, созуглелдеринге, корген чуруктарынга хамаарыштыр башкынын салган айтырыгларын боттарынын хире-шаа-биле харыылаарынга ооредири. Номчаан чуулун башкынын дузазы-биле азы боду состерин, бодалдарын киириштирип тургаш, катаптап чугаалаарынга чанчыктырары.

Тоолдарны номчууру болгаш тоолдаары. Шулукутерни аянныг номчууру болгаш шээжилеп алыры. Класс мурнунга дынналдыр, тода чугаалап билиринге чанчыктырары.

Экскурсия чорааш чуну коргенин, чуну билип алганынын дугайында чугаа тургустуруп ооредири.

УЖУГЛЕЛ СООНДАГЫ УЕ (48 шак)

Бижилге, шын бижилге болгаш чугаа сайзырадылгазы

Бижилге уезинде ужуктернин улегерин бижири, самбырадан азы номдан белен созуглелдерни дужуруп бижири, бижири берге ужуктернин кезектерин сайгарары, узуктелиишкин чок тудуштур бижири кордунуп турар.

Уннер болгаш ужуктернин саны ден эвес (каржып турар) состернин бижилгези, сайгарылгазы.

Чижээлээрге: *й* уннуг ажык ужуктерлиг состернин шын бижилгези; *ь, ь* демдектерлиг состернин номчулгазы, шын бижилгези дээш оон-даа оске.

Уругларнын корген дыннаан, хайгаараан чуулдеринге; сюжеттиг чуруктарга ундезилеп харылзаалыг чугаа тургузары.

Башкынын сумелээни тодаргай темага таарыштыр созуглелдер тургузары.

Номчулга

Бижик ооредилгезинин уезинде номчулга болгаш чугаа сайзырадылгазынын талазы-биле алган билиглерин, чанчылдарын ханыладыры болгаш быжыглаары.

Дыка нарын эвес болгаш 2-3 слогтардан тургустунган состерни слогтарга чарбайн (чоорту будуну-биле адап), домактар номчууру. Номчулганын темпизин чоорту дургедедири. Кыска созуглелдерни иштинде номчуп, утказын сактып алыры. Созуглелде болгаш оон ангы-ангы кезектеринде (абзацтарда) кымнын азы чунун дугайында чугаалап турарын харыылап шыдаары.

Номчулга уезинде бижик демдектерин сагыыры.

Уругларнын медеpелдиг, аянныг, тода номчуурунга кичээнгеини салыры.

Шулукутернин аянныг номчулгазы.

Тыва улустун аас чогаалынын хевирлери-биле ажыл (тывызыктар, улегер домактар, тоолдар).

Тывызыктажырынын чурумун тодарадыры.

Тоолдарнын аянныг номчулгазы.

Харылзаалыг созуглелдернин утказы-биле ажылдаары.

Ужуглел соондагы уеде номчулганын болгаш беседаларнын тематиказын тайылбыр бижикте тодаргайлаан (ар. 25, 26).

**Оореникчилернин номчулга, бижилге талазы-биле
алган билиглеринге, мергежилдеринге,
чанчылдарынга кол негелделер**

1-ги классты доозуп турар уруглар:

торээн дылынын бугу уннерин болгаш ужуктерин, оларнын кол ылгалын билген турар;

состерде уннерни ылгап, оларнын туружун тодарадып билир;

ажык, ажык эвес уннерни болгаш ужуктерни; кыска, узун ажык уннерни болгаш оларнын ужуктерин бот-боттарындан ылгап билген турар;

домактарнын болгаш состернин анализ-синтезтиг сайгарылгазын кылып, домактардан состерни ылгап тып билген турар;

улуг болгаш биче ужуктерни шын, чараш, тода бижип билген турар;

бижимел болгаш парламал шриф-биле бижиттинген состерни, домактарны иштинде слогтап адап ора, шын дужуруп бижип билир;

адаары болгаш бижири дуушкек 3-4 берге эвес состен тургустунган домактарны адап бээрге, ужуктер кагбайн шын бижип билген турар;

бижик демдектерин (. ! ?) барымдаалап домактарны шын номчуп билир;

состерни тода адавышаан, кыска домактарны чугурту, шын, медреседиг, аянынг номчуп билген турар;

башкынын номчаан азы чугаалаан чуулунун кол утказын билген турар;

созуглелди иштинде номчааш, утказын билип алган шаа-биле чугаалап шыдаар база кезектерге чарып билген турар;

номчаан номнарынын адын, авторун шын адап билген турар;

доктаадып алган шулуктерин шээжи-биле аянынг чугаалап билир;

чыл тончузунде 1 минутада 25-35 хире состуг созуглелди номчуп шыдаар.

**2-3 класстарга «Фонетика, лексика, грамматика,
шын бижилге болгаш чугаа сайзырадылгазы»
деп болуктун тайылбыр бижии**

Эге школага торээн дылды ооредиринин кол сорулгазы уругларнын аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыры, оларнын угаан ажылын сайзырадыры-биле, кижии бооп хевирлеттинери-биле тудуш харылзаалыг. Ол чул дээрге оореникчилерни эки мозу-шынарлыг, идепкейлиг, куш-ажылга ынак, хулээнген херээнге харысалгалыг хамаатылар болурунга, таварышкан бергелерни бот-миннип ажып эртерин кижизидери, чаа чувени билип алыр чуткул-сонуургалын улам сайзырадыры болур.

Эге класс оореникчилеринин угаан ажылын болгаш чугаазын сайзырадырынын айтырыгларын уре-туннелдиг шийтпирлээринден школага ооренир бугу эртемнерни чедиишкинниг шингээди алыры дорт хамаарылгалыг.

Чаарттынган программада ооредилге материалын класстар аайы-биле хуваарда чунун-даа мурнунда эртемнин бодунун логиказын (дылдын кезектеринин аразында харылзааларын болгаш бот-боттарындан хамаарылгазын) барымдаалаан. Оон ынай 7-10 харлыг уругларнын назы-хар талазы-биле онзагайларын, оларныё чувени билип алырынга боданыр аргаларынын хире-шаан база ооренип корген.

Эге класстарга тыва дыл курузун система-концентрастыг (системаны чангыс черге мооннээри) принципке ундезилээш, тургусканы ооредилге материалын улуг-улуг кезектеп (блоктап) шингээди алыр арганы бээр.

Уруглар эге класс фонетиказанын, лексиканын, грамматиканын, шын бижилгенин болгаш чугаа сайзырадылгазынын эргежок чугула, эн кол эге билиглерин алыр. Олар устуку класстарга ооренир чуулдер-биле тудуш харылзаалыг, тыва дыл эртемнин амгы

уеде чедишкиннеринге ундезилеттинген бооп турар. Оореникчилернин таныжар эге билиглери: состун фонетиктиг составы, состу слогтарга болгаш уткалыг кезектерге чарары, чугаа кезектеринин барык шуптузу (ч\ве ады, демдек ады, сан ады, ат орну, кылыг созу, наречие, чамдык эдеренчилер болгаш артынчылар) болгаш оларнын эн кол хевирлери, болуктери, домактарнын чамдык хевирлери, янзылары, домактын чугула кижигуннери, ийиги черге кижигуннери (ниити таныжылга), элээн каш шын бижилгенин дурумнери. Ол ышкаш программада состун лексиктиг утказы, состун хой утказы, синонимнер, антонимнер-биле практика кырынга таныжары база кордунген.

Фонетика, лексика, грамматика, шын бижилге болгаш чугаа сайзырадылгазынын талазы-биле бодуун билиглери шингээтпишаан, уруглар дыл материалын сайгарып, туннеп, удур-дедир деннеп, болуктеп ооренир, оон-биле кады литературлуг чугаанын баштайгы мергежилдери болгаш чанчылдары чоорту хевирлеттинер, дылдын кол эге хемчеглери болур состу, домакты бодамчалыг ажыглаарын чедип алыр.

Класс бурунун программасы беш-беш болуктерден тургустунган: 1) «Уннер болгаш ужуктер»; 2) «Сос»; 3) «Домак»; 4) «Харылзаалыг чугаа»; 5) «Чараштыр бижилге».

Класс бурунунге фонетика, лексика, сос тургузуу, морфология, синтаксис болгаш харылзаалыг чугаа талазы-биле кичээлдер чоруттунар. Бо чорук дылдын ангы-ангы болушкуннарын бот-боттарындан адырбайн, оларнын аразында тудуш харылзаазын уревейн, ооренири-биле тайылбырлаттынар.

«Харылзаалыг чугаа» деп болук класс санында кол черни ээлеп турар. Харылзаалыг чугаа талазы-биле аас, бижимел ажылдарны грамматика-даа, номчулга-даа кичээлдеринге чорудар.

«Уннер болгаш ужуктер» деп болукке хамаарышкан билиглер, мергежилдер болгаш чанчылдарны оореникчилер 1-2-ги класстарга алыр. Оларга уннер болгаш ужуктер, оларнын аразында хамааржылгазы, ажык болгаш ажык эвес уннер, слог, дулей болгаш ыткыр ажык эвес уннер, куштуг дулей болгаш кошкак дулей ажык эвес уннер дээн чергелиг фонетиктиг билиглер хамааржыр. Ол ышкаш эге класстарга уруглар состун ун, ужук талазы-биле сайгарылгазын кылып шыдаар мергежилди чедип алыр.

3-4-ку класстарга оореникчилернин 1-2-ги класстарга алган мергежилдери болгаш чанчылдары туннел катаптаашкын-биле ханылаар, ун, ужук сайгарылгазы улам делгемчири. Оон ынай оореникчилер чугааны кичээнгейлиг дыннап билирин чедип алыр. Оон туннелинде уруглар чазыг чок дужуруп бижип, адап бээрге, шын бижип алганын хынап ооренир.

«Уннер болгаш ужуктер» деп болукке 1-2 класстарга чорудар ажылдын онзагай чуулу чул дээрге уруглар дыннап тургаш, состерде уннерни ылгап, состун кайызында (эгезинде, ортузунда, соолунде), кандыг уннер чанында чоруурун тодарадып, тыва графиканын дурумнерин езугаар ол уннерни демдеглеп ооренир. 1-ги класстын тончузунде 2-ги класстын эгезинде-ле олар чамдык уннернин адаары биле бижири дуушпейн барып болурун билип алыр. Чижээлээрге, *дун* деп состун эгезинде дулей кошкак ажык эвес ун адаттынар-даа болза, ону ыткыр ажык эвес уннун ужуу-биле демдеглээр, *хамааты* деп состу адап турда, ийи *т* дынналза-даа, чангыс ужук бижири дээш оон-даа оске.

Эге школанын бугу класстарынга бо темага хамаарышкан кол негелде болза чугаанын уннерин адап, дыннап тургаш, уруглар оларны ылгап, бижикке шын демдеглээрин чедип алыры болур.

Сос. Состу программада лексика болгаш грамматика талазы-биле коорун кириген.

Эге класс башкызы бугу дорт чыл дургузунда словарь (лексиктиг) ажылынче улуг кичээнгейни салыр ужурлуг.

Лексика талазы-биле теоретиктиг билиглери устуку класстарга алыр болганда, эге класстарга чугле практиктиг мергежилгелерни грамматика, сос тургузуу болгаш шын бижилге кичээлдеринге чорудар.

Уруглар грамматика, шын бижилге болгаш чугаа сайзырадылгазынын кичээлдеринге дыл материалын хайгаарап, чечен чогаалды номчуп, сайгарып тургаш, состернин кандыг-бир чувелерни болгаш болуушкуннарны илередирин, оларнын тодаргай уткалыг болурун, чамдык состерниё хой уткалыын, ангы-ангы домактарга, ылангыя харылзаалыг чугаага, чоок болгаш удурланышкак уткалыг болурун билип алыр.

Оон туннелинде уруглар бодунун бодалын чиге болгаш тода илередирде утка талазы-биле эн-не тааржыр состу шилип ооренир, оларнын словарь курлавыры чоорту байыыр болгаш идепкейжиир.

Сос тургузуунун дугайында эге билигни 2-ги класска торел состер болгаш торел состернин ниити кезээ – дазылды ооретпишаан, практика кырынга таныштырып эгелээр. 3-ку класска уруглар состун уткалыг кезектери болур дазыл болгаш кожумактар (чогаадылга кожумаа, оскертилге кожумаа) дугайында билиглерни долузу-биле алыр болгаш сос чогаадылгазынын бодуун таварылгалары-биле, сос чогаадыр эн нептеренгей чогаадылга кожумактары-биле (-чын, -чин; -та, -те; -тыг, -тиг дээш оон-даа =ске) практика кырынга таныжар.

Состун тургузуун чедииншкинниг ооредири дулей кошкак ажык эвес уннернин ужуктерин состун тургузуун барымдаалап дакпырлап бижиирин (*каттыг, сыннар, тынна*), эн хереглеттинер нарын состернин шын бижилгезин (*ажыл-агый, ак-кок* дээш оон-даа оске) шингээдип алыр арганы бээр. Бо теманын дыл материалы класстан классче нарыдап бар чыдар, ынчангаш 3-4 класстарга морфологтут тургузуу нарын ангы-ангы чугаа кезектерин уткалыг кезектерге сайгарып ооренир.

Оореникчилернин состернин тургузуун дурген болгаш шын кылып шыдаарындан, дазылдын тонген уну-биле кожумактын эге унун шын кожуглап билиринден шын бижилгенин дурумнерин шингээдип алыры улуг хамаарылгалыг.

Эге класска чугаа кезектеринден чуве адын, демдек адын, кылыг созун, сан адын, ат орнун, элээн хереглеттингир наречиелерни, эдеренчилерни, артынчыларны ооренири программада кордунген. Оореникчилер чугаа кезектерин оларнын ниити лексиктиг утказынга, харыылаттынар айтырыгларынга, падеж, арын, сан, уеге оскерлиринге нндезилеп ылгап ооренир.

Чугаа кезектерин ооредиринин белеткели 1-ги класска *кым? чуу? кандыг?* деп айтырыгларга харыылаттынар состер-биле таныжып, оларны болуктээринден (унуштер, дириг амытаннар аттары дээш оон-даа оске) эгелээр.

2-ги класска уруглар чувелерни, демдектерни болгаш кылдыныгларны илередир состер-биле таныжар, олар домакка чорда, шын айтырыг салып билирин чедип алыр.

3-ку класска чувелер, демдектер болгаш кылдыныглар дугайында оореникчилернин грамматиктиг билии хевирлеттинер: уруглар «чуве ады», «демдек ады», «сан ады», «кылыг созу» деп терминнер-биле таныжар, эн хереглеттингир эдеренчилерни шын бижип, ажыглап ооренир.

Чуве адын ооренип тургаш, хойнун санында чуве аттарынын база орус дылдан улегерлеп алган чуве аттарынын падежтерге оскерлири-биле практика кырынга таныжар. Улегерлеп алган состернин падежтерге оскерлирин коргузерде, программада берген «Шын бижиирин сактып алыр состер» данзызын ажыглаар. Чуве адынын хамаарылга хевири-биле ниити таныжылга кылыр.

4-ку класска уругларнын мурнунда класстарга ооренип эрткен чугаа кезектеринин дугайында билиглери ханылаар болгаш быжыглаар.

Бо класска оореникчилер кылыг созу чугле уелерге эвес, а арыннар болгаш саннарга база оскерлип чоруурун билип алыр, оон дужаал болгаш даар хевирлерин практика кырынга ажыглаарынга чанчыгар. Кылыг созунун болбас хевири-биле база практика кырынга таныштырар, болбас хевиринде чамдык кылыг состеринин шын бижилгезин ооредир (*тынна, кылба, ...*).

4-ку класска ооренир чугаа кезектеринден ат орну-биле оореникчилер бир дугаарында таныжар. Ооё болуктеринден арыннын ат оруннарын болгаш оларнын

падежтерге оскерлирин ооренири кордунген. Ургулчу практиктиг ажылдар чорутканынын туннелдинде арыннын ат оруннарынын оскерлирин, оларны чугаага шын ажыглаарын оореникчилер чедип алыр аргалыг.

Наречие-биле таныжылганы база-ла практика кырынга чорудар. Ургулчу хереглеттинер наречиелернин шын бижилгезин оореникчилерге словарь ажылы таварыштыр шингээттирер.

Сан адындан практиктиг угланыышкын-биле ниити утказын, харыылаттынар айтырыгларын, тун болгаш дугаар сан аттарын чугаага ажыглап билирин ооредири кордунген.

Эвилелдерни тускай чугаа кезээ деп ооретпес-даа болза, «Домак» деп теманы эртип турар уеде *а, ынчалза-даа, ындыг болза-даа, болгаш, чуге дээрге* деп эвилелдерни бодуун болгаш нарын домактарда чангыс аймак кежигуннерге ажыглап ооредир.

Чугаа кезектерин болгаш оске-даа темаларны ооредип турар уеде словарь ажылы (состун утказын тодарадыры, ону барымдаалап чугаага шын ажыглаары, антонимнер болгаш синонимнер-биле ажыл дээш оон-даа оске) куштелдирер. Оон-биле чергелештир класс бурузунге хуваап каан, шын бижилгезин сактып алыр состер-биле ажыл база чоруттунар.

Домак. Оореникчилер эге класстарга домак дугайында дараазында билиглерни алыр:

1) домактарнын утка-сорулгазынын талазы-биле (медээ, айтырыг, алгы), ун аяны-биле (кыйгырыг) хевирлери;

2) домак кежигуннери: кол сос, соглекчи болгаш ийиги черге кежигуннер (ийиги черге кежигуннерни хевирлерге чарбас);

3) сос каттыжыышкыны, сос каттыжыышкынында озек болгаш чагырткан состер, сос каттыжыышкынында болгаш домакта состернин харылзаазын айтырыглар дузазы-биле тодарадыры;

4) чангыс аймак кежигуннерлиг домактар;

5) бодуун болгаш ийи бодуун домактан тургустунган нарын домак.

Домактын хевирлерин болгаш тургузуун ооренгени-биле чергелештир бижик демдектерин хереглээр талазы-биле ажыл чоруттунар. 4-ку класска дорт чугаага болгаш адалгага бижик демдектерин хереглээрин уруглар практика кырынга шингээдип алыр ужурлуг. Ынчалза-даа бо талазы-биле частырыгларны уругларнын билиин унелеп, оларга демдек салырда, санакас.

Уругларнын грамматика болгаш шын бижилге талазы-биле билии класс орулээн тудум-на, улам байып, чаа-чаа чуулдер немежип олурары билдингир.

1-ги калсска оореникчилер чугаадан домактарны ылгап, домактарын номчуп турар уеде бижик демдектерин ёзугаар ун аянын болгаш ун доктаашкыннарын кылып, баш удур оларны сайгарган соонда бижээш, соолунге улуг сек салып билир ужурлуг. Оон ынай домак эгезинге улуг ужук-биле бижииринин дурумун уруглар шингээдип алыр.

Домак кежигуннери-биле оореникчилер 2-ги класска таныжып эгелээр. Грамматика болгаш номчулга кичээлдеринге домакта кымнын база чунун дугайында чугаалап турарын коргузер состерни ылгап ооренир, олар «кол сос», «соглекчи» деп билиглерни болгаш терминнерни шингээдип алыр.

Медээ, айтырыг, алгы болгаш кыйгырыг домактары-биле оореникчилер 2-ги класска таныжып эгелээр. Ук класска утка талазы-биле ун аянын барымдаалап, домактарныё соолунге улуг сек, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектерин салырын практика кырынга ооренир. 3-ку калсска оореникчилер «медээ», «айтырыг», «алгы», «кыйгырыг домактары» деп терминнер болгаш билиглерни, ук домактарны ун аянын сагып шын адаарын, домактарныё соолунге улуг сектен ангыда, айтырыг, кыйгырыг демдектерин салырынын дурумнерин шингээдип алыр. Буту класстарга домактарнын айыткан янзыларын тургузуп шыдаарынга мергежидер ажылдар ургулчу чоруттунар

ужурлуг. Оон ынай бо класска чугула кежигуннерден ангыда, домакта ийиги черге кежигуннери барын база билип алыр (ангы-ангы хевирлерге ылгавас).

4-ку класска оореникчилер эвилел чок болгаш эвилелдерлиг, чаёгыс домак кежигуннерлиг домактарны медреселдиг тургузуп, оске кежигуннерден оларны ылгап, чангыс аймак кежигуннерин санаан ун аяны-биле номчуп, оларнын аразынга биче сек салырын ооренир.

Оореникчилерниён чувени боттары шингээдип алырынын деннели класстан классче оскен тудум, домак-биле ажыл улам нарыыдап бар чыдарын башкы билзе чогуур.

Чугаа кезектерин-даа, синтаксистиг темаларны-даа ооредип турар уеде домактарда состернин харылзаазын тодарадыр, оларда сос каттыжышкыннарын ылгаар ажыл ургулчу чоруттунар ужурулуг.

Программа материалын оорениринин чурумун, программадан ангыда, ооредилге ному тодарадыр. Башкы чугле ховар таарылгаларда ол-бо ооредилге улдунунун иштинде программанын темаларын солуп ооренип болур.

Грамматиктиг билиглерни болгаш орфографтыг дурумнерни оореникчилернин медреселдиг шингээдип алырын, оларнын дыл болуушкуннарын тайылбырлап, деннеп, болуктеп, туннел кылып шыдаарын чедип алыры – программанын негелдезинин бирээзи.

Харылзаалыг чугаа. Эге класстарга чорудар ажылдарнын база бир кол угланышкыны - оореникчилернин харылзаалыг чугаазын сайзариыдыры. Аас, бижимел чугаанын болгаш угаан-бодалынын сайзыралынын деннелинден бичии школачыларны моон сонгаар-даа ооредип, кижизидеринин шынары дыка улуг хамаарылгалыг.

«Харылзаалыг чугаа» деп болукте топ черни созуглел-биле ажыл ээлеп турар. Класс бурузунге созуглел-биле ажыл, домак-биле ажыл ышкаш, ооредилге чылынын дургузунда чоруттунар болгаш оон туннелинде дылга ооредиринин кол угланышкыны болур харылзаалыг чугаа сайзырадыр ажыл боттаныр.

«Харылзаалыг чугаа» деп болукте созуглел-биле ажылдын кол кезектерин тодаргайлаарга мындыг:

1) созуглел дугайында билиг (утка талазы-биле харылзаалыг ийи азы элээн каш домак), чангыс темага каттышпаан ангы-ангы домактарны болгаш созуглелди ылгап билир мергежилдерни хевирлээри;

2) созуглелдин темазы, ону тодарадып билири;

3) созуглелдин кол бодалы, башкынын дузазы-биле созуглелдин кол бодалын тодарадып билири;

4) созуглелдин ады (эгеzi), оон темазынга болгаш кол бодалынга даянып алгаш, адын (эгезин) тывары;

5) созуглелдин тургузуу, тоожуушкун уткалыг созуглелди кезектерге чарары (эгеzi, кол кезээ, тончузу);

6) созуглелдин кезектерин *хеп-хенертен, бир катап, оон соонда* дээн чергелиг состер-биле харылзаштырып билири;

7) домактарны созуглел кылдыр каттыштырып чоруур состерни тып билири;

8) созуглелге ажыглаан деннелгелерни, метафораларны, диригжидилгелерни тып билири (башкынын дузазы-биле);

9) созуглелдин янзылары-биле таныжылга;

а) тоожуушкун («Бурулер дужуп эгелээн», «Канчап эштип (хоккейлеп, шыдыраалап) ооренип алган мен» дээш оон-даа оске);

б) чурумал («Бистин ыдывыс (диизивис)», «Спорт херекселдери (коньки, клюшка, лыжа)», «Чараш аян», «Честек-кат» дээш оон-даа оске);

в) угаап бодаашкын («Хлеб дугайында чуну билир мен?», «Чемненир мурнунда чуге холун чуурул?», «Класска чечектер чуге херегил?» дээш он-даа оске).

Чугаа сайзырадылгазы бижикке ооредиринин баштайгы уезинден эгелээш, номчулга, грамматика болгаш шын бижилге кичээлдеринге доктаамал чоруттунар. Торээн дылды оорениринин бугу чадаларында унче, ону шын адаарынче база бижикке

(графикага) коргузеринге, интонацияны сагыырынче, ун доктаашкыннарын кылырынче улуг кичээнгей салдыган турар.

Чугаа сайзырадылгазынга словарлыг, синтаксистиг мергежилгелерден ангыда, созуглелдер сайгарар, оларны катап тургузар база интонацияны шын сагыырынче угланган мергежилгелер улуг ужур-дузалыг. Сос, сос каттыжыышкыны, янзы-буру хевирнин ажылы уругларнын угаан-бодалын болгаш чугаазын сайзырадырынга дузалаар, оларнын билиинин деннелин бедидер органы бээр.

Харылзаалыг чугаа талазы-биле мергежилгелерни номчулга-даа, грамматика-даа кичээлдеринге чорудар деп устунде айыткан. Олар аас болгаш бижимел хевирлиг болур. Номчулга кичээлдеринге мергежилгелерни колдуунда номчаан чуулу-биле холбаштырар.

Грамматика кичээлдеринге эдертиг болгаш чогаадыг хевирлиг бижимел мергежилгелер, а номчулга кичээлдеринге созуглелдин утказын катап чугаалаар хевирлиг аас-биле кууседир мергежилгелер колдаар. Аас болгаш бижимел мергежилгелер аразында тудуш харылзаалыг дээрзи билдингир (бижимел ажылдар аас-биле сайгарылганын соонда куусеттинер).

Номчаан созуглелдернин утказын катап болгаш эдерти чугаалаары уругларны бодаалдарын болгаш хайгааралдарын бот-тускайлан дамчыдып шыдаарынга белеткээр.

Эдертиглер болгаш чогаадыгларын ооредиглиг ажылдар кылдыр чорудар. Олар колдуунда тоожуушкун янзылыг болур. Созуглелче чоорту чурумал бижилгенин (бойдус, кижилернин даштыкы хевири, куш-ажыл чорудулгазы дээш оон-даа оске) болгаш угаап бодаашкыннын (айтырылгарга харыылаар) элементилерни киирер. Чурумал бижилге-биле угаап бодаашкыннын элементилери улуг эвес, ийи-уш домактан эртпес ужурлуг. Чурумал бижилгенин элементилерин чугаазынга кииреринин мурнунга уруглар баштай эки билири таныш чувелер болгаш болуушкуннарнын дугайында кыска, уш-дорт домактардан тургустунган, аас болгаш бижимел чурумал тургузуп алыр.

Эдертиг болгаш чогаадыг бижидип ооредиринге башкынын удуртулгазы-биле коллективтиг ажыл чорудары база эргежок чугула. Оон улегери-биле уруглар боттарынын сеткил-сагыжын болгаш бодаалдарын хостуг илередир.

Чогаадыглар темаларын номчаан чогаалдарынга, башкынын удуртулгазы-биле корген чуруктарынга, уругларнын хууда хайгааралдарынга ундезилээш бээр.

Чогаадыкчы ажылдарнын аас-биле, бижимел-даа хевирлерин дамчыштыр эге класс оореникчилери коллективке ооренип болгаш чурттаарынга, ажыктыг ажыл-херек кылырынга кижизиттинер (эки ооренири, бодун улегерлиг ап билири, уругларга болгаш бичиилерге дуза чедирип билири). Эмин эрттир делгем темаларга, ылангыя бойдус чурумалын (чай, кыш дээш оон-даа оске), бижиир чогаадыгларнын ажыы чок. Уругларнын тодаргай корген-билген чуулдеринге, хууда хайгааралдарынга болгаш сеткиишкиннеринге ундезилеттинген темаларга чогаадыглар чиик болаш ажыктыг болур («Чунгулап ойнаанывыс», «Школа чанынга ыяш олуртканывыс», «Авамга дузам» дээш оон-даа оске).

Чогаадыкчы ажылдарнын тематиказы болгаш утказы кижизидилге угланыышкынныг болбушаан, куш-ажыл болгаш мозу-шынар кижизидилгезин боттандыраарынын сорулгаларын кууседиринче угланган турар ужурлуг.

Эдертиглер болгаш чогаадыгларнын хемчээли улуг эвес, тематиказы уругларнын амыдыралы-биле, билир чуулдери-биле холбашкан болур. Эдертиглернин хемчээлин чижеглеп алырга: 1-ги класска – 20-30 сос (2-3 пункт), 2-ги класска – 40-70 сос (3-4 пункт), 3-к\ класска – 70-100 сос, 4-к\ класска 100-120 сос.

Неделяда эдертиг болгаш чогаадыг бижииринге, чижеглеп алырга, 1 шак чарыгдар. Ындыг ажылдарны кууседиринге колдуунда-ла кичээлдин кезии хереглеттинер. Ынчангаш устунде айыткан шак ыяап-ла бир будун кичээл эвес, ангы-ангы кичээлдернин кезектеринин туну бооп болур.

Ооредилге чылынын дургузунда 1-4 класстарга чеже бижимел ажылдар (диктантылар, эдертиглер, чогаадыглар) чорударын башкы боду планнап алыр ужурлуг.

Харылзажылганын культуразынга ооредир, таныжып мөндилежирде, чарлып байырлажырда, буруузун миннирде дээш оон-даа оске ээлдек-эвилен чорукка кижизидер сосер, сос каттыжышкыннарын, домактарны уругларнын идепкейлиг словарь курлавырынче киирер ажылды башкы доктаамал чорудар.

1-4 КЛАССТАРГА ЧАРАШТЫР БИЖИЛГЕ

Грамматика болгаш шын бижилгенин кичээлдери-биле чараштыр бижилге кичээлдери тудуш харылзаалыг. Чараштыр бижилгеге хамаарышкан ажылдарнын сорулгазы ужуктерни шын, тода, арыг бижип ооренири болгаш сосер, домактарны дурген бижииринин чогуур темпизин чедип алыры.

Кайы-даа класска чараштыр бижилгенин талазы-биле ажылдарны грамматика болгаш шын бижилге кичээлдеринге 5-7 хире минута иштинде тускай мергежилгелер кылдыр чорудар. Улдун туннелинде ангы демдек салбас.

Чараштыр бижилге кичээлдеринге оореникчилерни чангыс темп-биле, сан аайы-биле бижип ооредири ажыктыг. Ол арга холдун шимчээшкенин ден-дески кылырынга, чангыс темп-биле ажылдаарынга, алызында барып дурген бижилгеже чоорту шилчииринге идигни бээр.

Онза кичээнгейни бижилгенин гигиеналыг дурумнерин: шын олуарарын, кыдыраашты партага (столга) шын салырын, карандашты азы демир-ужукту шын тударын; эгинни, салааларны болгаш сайгыттарны шын шимчедирин сагыырынче угланган.

Чараштыр бижилгенин негелделерин чедип алырда, башкы чугле коллективтиг ажылдар чорудары-биле кызыгаарлаттынмас ужурлуг. Ангы-ангы оореникчилер-биле хуузунда база ажылдап, оларнын хире-шаа-биле тускай мергежилгелерни немей чорудар.

Уругларныё холунун ужуун экижидер, сайзырадыр болгаш чараштыр бижиирин чедип алыр сорулга-биле эге школанын класс бурузунде «Чараштыр бижилге» деп болукту киирген.

1-ги класска бижик ооредилгезинин уезинде чараштыр бижилгеге хамаарыштыр кол-ла чуве демир-ужукту шын тудуп, оон-биле ужуктернин элементилерин шын коргузуп, олардан ужуктер тургузуп, ужуктерни шын, тода кылдыр бижииринге ооредири болур. Ужуктерни слогтар, сосер болу бээр кылдыр шын кожуп билиринге болгаш сосерни, домактарны дужуруп бижииринге чанчыктырар.

Ужуглел соондагы уеде бо-ла ажылдарнын хевирлерин улаштыр чорудар болгаш оореникчилер-биле хуузунда ажылдарны ковуудедир.

2-4 класстарга улуг болгаш бичии ужуктерни бижиирин чараштыр бижилге программазында айыткан чурум езугаар болуктеп чорудар. Чараштыр бижилге кичээлдеринин утказы, хемчээли, негелделери база класс бурузунун программазында тодараттынган.

Кичээл бурузунге баштай ужуктун кезектерин (элементилерин), оон соонда оон бодун болгаш ол ужук состун кайызында-даа (эгезинде, ортузунда, соолунде) кирип турар сосерни бижидер.

Кезектеринин болгаш оларнын каттыжышкыннарынын чоорту нарыдап олуарарынын аайы-биле бичии болгаш улуг ужуктерни дараазында болуктерге чарар.

Бичии ужуктер:

1) и, ш, г, п, т, й, р, у, у;

2) н, ё, л, м, ц, щ, ь, ы;

3) о, о, а, ю, ф, д, б, я;

4) с, е, ё, ч, ь, в;

5) э, х, ж, з, к.

Улуг ужуктер:

1) И, Ш, Щ, Ц, Ч, Л, М, А, Й;

2) О, О, С, З, Х, Е, Ё, Э, Я, Ж;

3) У, У, Н, К, Ю, Р, В, Ф, Ы;

4) Г, П, Т, Б, Д.

ПРОГРАММА
2-ГИ КЛАСС
ФОНЕТИКА, ГРАММАТИКА, ШЫН БИЖИЛГЕ БОЛГАШ
ЧУГАА САЙЗЫРАДЫЛГАЗЫ
(102 шак)

КАТАПТААШКЫН (4 шак)

Бижикке ооредириниё уезинде алган билиглерин, мергежилгелин болгаш чанчылдарын системажыдып катаптаары.

ЧУГАА (2 шак)

Дыл - кижилернин харылзажырынын чепсээ (ниити билиг). Чугаанын кижинин амыдырал-чуртталгазынга уjur-дузаы. Аас болгаш бижимлел чугаа. Сос, домак, срзуглел – чугаанын эге хемчеглери (харылзажылга уезинде хайгааралдар).

ЧУГАА УННЕРИ, УЖУКТЕР, СЛОГ. (23 шак).

Уннер болгаш ужуктер. Состернин утказын ылгаарынга уннернин ролу. Ажык болгаш ажык эвес уннер, оларнын ылгалыр демдектери.

Кыска болгаш узун ажык уннер, оларны шын бижири. Ок-биле адаар ажык уннерни ь (кадыг демдек-биле) демдеглээри (9 сос).

Ыткыр болгаш дулей ажык эвес уннер. Оларнын куштуг болгаш кошкак болуру. Эгезинде *т – б*, *п – б*, *к – х* деп уннер кирген состер болгаш оларны шын адаары болгаш бижири. Чамдык эн хереглеттингир, слог талазы-биле нарын эвес состерге ажык эвес уннерни дакпырлап бижири (*оюннар, каттар* дээш оон-даа оске).

Аяар ажык эвес уннер.

Улегерлеп алган состерге *ф, ц, щ* деп уннерни шын адап, бижип билири.

Тыва болгаш улегерлеп алган состерге *я, е, э, ё, ю* деп ажык ужуктер, оларны хереглээри. Чымчак демдектиг (*ь*) состер.

Алфавит. Алфавитте ужуктерни шын адаары. Алфавиттин уjur-дузаы. Словарьдан кандыг-бир ужукке состер тывары. Бердинген алфавит езугаар чыскаап бижири (бирги ужуун барымдаалап).

ДОМАК (24 шак)

Домак – дылдын болгаш чугаанын эге хемчээли. Харылзажылга уезинде домактын ролу.

Домактын чугула кижигуннери – кол сос болгаш соглекчи. Делгеренгей эвес болгаш делгеренгей домактар (ниити таныжылга). Айтырыглар дузаы-биле домакта состернин харылзаазын тургузуп билири (аас-биле). Домактарнын ун аянын хайгаараары, домактарнын соолунге улуг сек, айтырыг, кыйгырыг демдектерин хереглээри.

Логиктиг ударение дугайында ниити таныжылга. Класска баш удур сайгарган домактарны бижири.

СОС (22 шак)

Состун лексиктиг утказы (ниити утка). Хой уткалыг состер (хайгааралдар).

Состернин чувелерни, чувелернин ылгавыр демдээн, чувелернин кылдыныын илередири (удур-дедир деннээри).

Чуве ады (таныжылга). Ниити утказы. Харыылаттынар айтырыглары: кым? чуу? Чугаага чуве аттарынын уjur-дузаы.

Кижилернин аттарынга, адазынын адынга, фамилиязынга, дириг амытаннарнын хуу аттарынга, хоорайлар, суурлар, хемнер болгаш черлер аттарынга улуг ужукту хереглээри.

Чуве аттарынын саннарга оскерлири.

Утка талазы-биле чоок болгаш удурланышкак уткалыг чуве аттары.

Кылыг слзу (таныжылга). Ниити утказы. Харыылаттынар айтырыглары: чуну кылганыл? чуну кылып тур? чуну кылырыл? (канчаарыл?), канчап тур? дээш оон-даа оске. Кылыг состеринин чугаага ужур-дузазы. Уенин янзы-буру хевирлеринге ажыглаан кылыг состерин хайгаарап коору. Утка талазы-биле чоок болгаш удурланышкак кылыг состери.

Демдек ады (таныжылга). Ниити утказы. Харыылаттынар айтырыглары: кандыг? чулуг? Чугаага демдек аттарынын ужур-дузазы. Чоок болгаш удурланышкак уткалыг демдек аттары. Оларны чугаага ажыглаары.

Эн хереглеттингир *-ла, -ле, на, -не, -даа* деп артынчылар болгаш оларны шын бижири.

Состун тургузуу.

Торел состер дугайында ниити билиг. Состун дазылы. Торел состерде дазылды бир аай бижиirin хайгаараары (*ажылчын, ажылдаар, ажылдыг, ажылчы, ажылгыр*). Торел состер тывары.

С+З/ГЛЕЛ. ХАРЫЛЗААЛЫГ ЧУГАА (17 ШАК)

Созуглелдин темазы. Чангыс тема-биле каттышпаан домактарны созуглел-биле деннээри. Созуглелде домактарнын утка талазы-биле харылзаазы. Созуглелде даяныр состерни ылгаары.

Созуглелдин хевирлери: тоожуушкун, чурумал, угаап бодаашкын (таныжылга). Тоожуушкун уткалыг созуглелдин кезектери: эгези, кол кезээ, тончузу (таныжылга). Созуглелде кызыл шугум.

Чугаа, оон амыдыралга ужур-дузазы. Аас болгаш бижимел чугаанын онзагайларын хайгаарап коору.

Эдертиг дугайында билиг.

Башкынын удуртулгазы-биле айтырыглар езугаар созуглелдин эдертии. Айтырыглар дузазы-биле база сюжеттиг чурук ёзугаар домактар чогааткаш, бижири. Коллективтии-биле тоожуушкун уткалыг созуглел тургузары (25-30 сос).

Куш-ажыл, оюннар болгаш ынак чуулунун дугайында улуг эвес чечен чугаа (чогаадыг) тургузары.

Ээлдек-эвилен болурунун дурумнери. Четтиргенин илередири. Таныжарда ажыглаар состер болгаш домактар.

ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ООРЕНГЕНИН КАТАПТААРЫ (10 шак)

Аас болгаш бижимел чугаа. Уннер болгаш ужуктер. Ыткыр болгаш дулей ажык эвес уннер.

Дулей ажык эвес уннернин куштуг болгаш кошкак болуру, ыткыр ажык эвес уннернин кошкак болуру. Оларны бижикке демдеглээри. Кыска, узун болгаш ок-биле адаар ажык уннер, оларны шын бижири (ок-биле адаарын ь демдек-биле бижиир 9 состун эге хевирлери). Чувелерни илередир состер. Чувелернин шынарын илередир состер. Чувелернин кылдынын илередир состер. Домактын чугула кежигуннери. Созуглел. Созуглелдин темазы. Созуглелге ат (эге) бээри.

ЧАРАШТЫР БИЖИЛГЕ

Бижилге гигиеназынын чанчылдарын быжыглаары: бижилге уезинде шын олуары, кыдыраашты шын салып билири, демир-ужукту шын тудары дээш оон-даа оске.

Удаа-дараа дакпырлап чоруур кезектерлиг ужуктер болуун бижири. Кезектернин болгаш оларнын каттыжышкыннарынын чоорту нарыдап олуарын барымдаалап биче болгаш улуг ужуктернин болуктерин бижири:

1) *и, ш, Й, Ш, П, р, т, г*; 2) *л, м, Л, М, я, Я, А*; 3) *у, ц, ш, У, Ц, Ш, Ч, ч*; 4) *сС, еЕ, оО, оО, а, д, б*; 5) *ь, ы, ь* болгаш оларны оске ужуктер-биле тудуштуар янзылары; 6) *н, ё, ю, Н, Ю, кК*; 7) *вВ, зЗ, жЖ, хХ, фФ*; 8) *у, У, Г, П, Т, Р, Б, Д*.

Оореникчилерни чангыс шугумнуг кыдырааштарга бижииринче шилчидери.

П, Т, Р, Ж, У, У, Я, Н, К, Ф; а, у, у, д, з, в, б, т дээш оон-даа ужуктерни, оларнын каттыжышкыннын бижип турда, болганчок кылыштар хажыдышкыннарын болгаш четпестерин эдеринге мергежилгелер.

Дурген бижииринге чоорту ооредири.

Ангы-ангы оореникчилер-биле хуузунда ажылдарны чорудары.

Состерни болгаш домактарны ритмниг шимчээшкиннер-биле дески бижири.

ШЫН БИЖИЛГЕЗИН САКТЫП АЛЫР СОСТЕР

Аас-кежик, ада-ие, арыг-шевер, аьш-чем, аът, аъттар, аяанныг, бак, ёлка, идик-хеп, класс, коньки, куш, кыш, куш-ажыл, катан, каттырар, кеттинер, оът, аъттуг, ог-буле, пос, пак, пактаар, тайга, туманнаар, туманныг, тудуг, тур, турар, Тыва, тывар, тывызык, чаъс, частаар, дуъш, душтээр, шынныг, ыт, эки, эккээр.

Оореникчилернин билиглеринге, мергежилдеринге болгаш чанчылдарынга кол негелделер

Оореникчилер 2-ги классты дооскаш, дараазында билиглерни шингээдип алган турар:

тыва алфавиттин ужуктери, ажык болгаш ажык эвес уннернин демдектери, кыска, узун, ок-биле адаар ажык уннер, куштуг дулей болгаш кошкак дулей ажык эвес уннер, быткыр кошкак ажык эвес уннер, состу кожурериниё дурумнери.

Оореникчилернин чедип алган турар мергежилдери:

- состерни, домактарны болгаш 30-40 хире состуг созуглелдерни артык ужуктер киирбейн, херек ужуктерин кагбайн, хажыдышкын чокка, арыг, чараш болгаш шын бижиир;

- состерни слогтарга чарар, слогтар езугаар кожурер;

- кижилернин аттарын, хоорайлар, суурлар, хемнер болгаш черлер аттарын улуг ужук-биле бижиир;

- *аът, оът, эът* дээн чергелиг ок-биле адаар ажык уннерлиг состерни кадыг демдек-биле бижиир; *саннар, шеттер* дээн чергелиг состерге ийи ужукту дакпырлап бижиир;

- фонетиктиг сайгарылганы кылыр: состерни слогтарга чарар, состе каш ун болгаш ужуктун дес-дараалашкаан тодарадыр;

- состе уннер болгаш ужуктернин санын тодарадыр (*аът, сан, дээр* дээш оон-даа оске);

- *-ла, -ле, -на, -не, -даа* деп артынчыларны дефис-биле бижиир;

- соске шын айтырыг салгаш, оон дузазы-биле чувени илередир, чувенин демдээн илередир, чувенин кылдыныын илередир состерни тодарадыр;

- домакка состерни шын харылзаштырар; кол сос болгаш соглекчини тодарадыр;

- домактын эгезинге улуг ужукту хереглээр, соолунге улуг сек, кыйгырыг, айтырыг демдектерин салыр;

- айтырыглар ёзугаар 40-70 хире состуг созуглелдин эдертиин бижиир, бердинген темага 5-6 состуг домактарны тургузар болгаш бижиир.

3-КУ КЛАСС

ФОНЕТИКА, ГРАММАТИКА, ШЫН БИЖИЛГЕ БОЛГАШ ЧУГАА САЙЗЫРАДЫЛGAZY (68 шаг)

КАТАПТААШКЫН

Уннер болгаш ужуктер (бо темага хамаарышкан ажылдарны ооредилге чылынын дургузунда чорудар). Ажык болгаш ажык эвес уннер, оларны ужуктер-биле демдеглээри. Состун дазылын тодарадыры. Торел состер тывары. Состерни кожурери.

Состернину сос болгаш ун-ужук анализи, состерни хажыдыышкын чок, ужуктер кагбайн, ужуктер солувайн, бижип чанчыгарынга оон ужур-дузазы.

Дакпырлап бижиир ажык эвес уннер.

Дулэй (куштут болгаш кошкак), ыткыр кошкак ажык эвес уннерни шын бижири. ь (кадыг демдек) хереглээри.

Домак. Домактыё чугула кежигуннери.

ДОМАК. СОС КАТТЫЖЫЫШКЫННАРЫ

Медээ, айтырыг, алгы домактары (чугаалаар сорулгазынын аайы-биле), кыйгырыг болгаш кыйгырыг эвес домактар (ун аяны-биле)

Кол сос, соглекчи – домактын чугула кежигуннери. Ийиги черге кежигуннер (хевирлерге чарбас). Домакта состернин харылзаазы. Делгеренгей эвес болгаш делгеренгей домактар. Домак соолунге улуг сек, айтырыг, кыйгырыг демдектери.

Сос каттыжыышкыны. Сос каттыжыышкынында состернин харылзаазы. Сос каттыжыышкынында озек болгаш чагырткан сос.

СОЗУГЛЕЛ

Созуглел болгаш оон кол бодады. Созуглелдин ады (эгези). Созуглелдин янзылары: тоожушкун, чурумал, угаап бодаашкын (ниити таныжылга). Созуглелде даяныр состер.

СОСТУН ТУРГУЗУУ

Состун уткалыг кезектеринин дугайында ниити билиг: дазыл, чогаадылга болгаш оскертилге кожумактары.

Дазыл, чангыс дазылдыг состер. Оскертилге кожумаа.

Тургузуу бодуун состернин оскертилге кожумактарын тып билири.

Чогаадылга кожумаа. Бодуун тургузуглуг состернин чогаадылга кожумактарын тып билири.

Состерге чогаадылга болгаш оскертилге кожумактарынын дес-дараалашкаа.

Сос иштинде *тт*, *нн*, *кк* деп дакпыраан уннернин ужуктерин бижири.

ЛЕКСИКА

Состун лексиктиг утказын тодарадыры. Кожурген болгаш хой уткалыг состер тывары. Оларны чугаага шын ажыглап билири.

ЧУГАА КЕЗЕКТЕРИ

Чугаа кезектери-биле ниити таныжылга: чуве ады, демдек ады, кылыг созу, ат орну, наречие, сан ады, эвилелдер, эденчилер, артынчылар.

ЧУВЕ АДЫ

Чуве ады, оон утказы, айтырыглары. Чувенин адынын саннарга оускерлири (чангыстын саны, хойнун саны). Хойнун санынын кожумактарын шын бижири. Чангыстын санында чуве аттарын падежтерге оскертири, падежтерин ылгап билири.

Утка талазы-биле чоок болгаш удурланышкак чуве аттары. Бодалды шын чиге илередирде чоок уткалыг чуве аттарындан эн тааржырын шилип алыры.

ДЕМДЕК АДЫ

Демдек ады, оон утказы, айтырыглары. Демдек аттарын чуве аттары-биле ажыглаары. Утка талазы-биле чоок болгаш удурланышкак демдек аттары. Бодалды шын болгаш чиге илередир демдек адын шилип билири.

ЭДЕРИНЧИЛЕР

Эдеринчилернин дугайында ниити билиг. Эн хереглеттингир эдеринчилерни (*дээш, дег, дугайында, -биле, ышкаш, башка*) практика кырынга ажыглап билири.

КЫЛЫГ СОЗУ

Кылыг созу, оон айтырыглары. Кылыг созунун уелерге оскерлири (амгы уе, эрткен уе, келир уе). Болбас кылдыныг илередир кылыг состери.

СЛОВАРЬЛЫГ МЕРГЕЖИЛГЕЛЕР

(бо ажылды ооредилге чылынын дургузунда чорудар)

Ангы-ангы чугаа кезектеринге хамааржыр чангыс дазылдыг состер тывары. Утка талазы-биле чоок болгаш удурланышкак состери тывары. Бодалды илередирде энүү херек состу шилип билири.

СОЗУГЛЕЛ. ХАРЫЛЗААЛЫГ ЧУГАА

Созуглелдин янзыларынын (тоожуушкун, чурумал, угаап бодаашкын) болгаш чугаа стильдеринин (чугаалажыр, албан-езу, чечен чогаал стильдери) дугайында ниити билиг (таныжылга).

Созуглелди логика талазы-биле тонген кезектерге чарары, оларга ат (эге) бээри. Башкынын удуртулгазы-биле созуглелдин планын тургузары. Созуглелдин кезектерин болгаш кезек бурузунге домактарны харылзаштырары (*хенертен, бир катап, оон соонда, долгандыр* дээн чергелиг состер-биле, ат оруннары болгаш эвилелдери дузазы-биле).

Созуглелдернин кол бодалын тодарадыры. Тоожуушкун янзылыг созуглелдин тургузуунун схемазы (эгези, кол кезээ, тончузу).

Белен азы коллективтиг тургускан план езугаар тоожуушкун янзылыг созуглелдин эдертии (аас-биле).

Баш удур белеткел-биле элээн каш сюжеттиг чуруктар азы чангыс чурук езугаар оореникчилернин корген-билгенинге хамаарышкан (оюннар, хайгааралдар, экскурсиялар дугайында дээш оон-даа оске) аас болгаш бижимел чогаадыглар. Чурумал болгаш угаап-бодаашкын хевирлиг 2-3 хире домактарны аас болгаш бижимел ажылдарынче кириери.

Бодунун дугайында кыска чагаа бижири.

Элдек-эвилен болурунун дурумнери. Аас болгаш бижимел чалалга, байыр чедириишкени.

ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ++РЕНГЕНИН КАТАПТААРЫ

Созуглел болгаш домак. Медээ, айтырыг, алгы домактары. Кыйгырыг домактары.

Состун тургузуу. Ажык эвес уннернин ужуктерин шын бижири.

Чугаа кезектери: чуве ады, демдек ады, кылыг созу.

ЧАРАШТЫР БИЖИЛГЕ

Бижилге гигиеназынын чаёчылдарын улам сайзырадыр. Чангыс шугумга бижииринче оореникчилерни шилчидер мергежилгелер. Оореникчилерге берге биче, улуг ужуктерни болгаш оларнын каттыжыышкыннарын бижидерин уламчылаар: 1) *з, к, в, ч, б, д, у, у*, дээш оон-даа оске; 2) *Г, П, Т, Р, З, Е, Ю, У, В, Д, Ф, К, В* дээш оон-даа оске; 3) *Пп, Чч, Рр, Вв, Зз, Уу* дээш оон-даа оске. *Ол, ое, се, ас, уе, до* дээн чергелиг ужуктер каттыжыышкынын узуктел чок тудуштуарынга мергежилгелер.

Тус-тузунда оореникчилернин холунун ужуунде чараш, тода бижииринин талазы-биле хажыдышкыннарны болгаш четпестерни эдер сорулга-биле, ужуктерни болгаш оларнын элементилерин, состерни болгаш домактарны биждер чергелиг мергежилгелерни кылдыртыры.

Состе ужуктерни болгаш одуругда состерни чангыс аай хемчээлдиг ийленчек болгаш шын кылдыр коргузуп, ужуктернин бедиин, калбаан шын сагывышаан, чаёгыс доора шугум кырынга бижири.

Дурген бижип ооредиринге мергежилгелер. Дурген санаашкын езугаар болгаш адап турда состерни, домактарны бижири.

Алфавиттин бичии ужуктерин янзы-буру шыйыглар-биле каттыштырбышаан, дурген тудуштур бижири.

Элээн дурген темп-биле адаан домактарны болгаш улуг эвес, кыска созуглелди хары угда бижип шыдаптарынга оореникчилерни чанчыктырары.

ШЫН БИЖИЛГЕЗИН САКТЫП АЛЫР СОСТЕР

Ада-чурт, ажыл-агый, ажыттынар, анаар (болу бээр), аппаар (алгаш баар), артык, боо-чепсек, бора-хокпеи, бомбурзек, вертолет, дангырак, демир-орук, дортен, дуккур, душтеки, инек-караа, имиртин, ирт, катантаар, каттыжар, каттырар, куш-культура, малгаш, мурнуку, начын, ниити, ортулук, оттур, оъттар, ортенир, почта, радио, суггарар, суггаттыг, телевизор, томаанныг, тураскаал, угаан-сарыыл, хана- солун, харысалга, хаттыг, хуусаа, чадаг-терге, четче, четтирер, чинге-тараа, чунар-бажын, чурттакчы, чуктээр, шокар, шопулак, эртинге, эртер (хурал эртер), эрттирер (хуралды эрттирер).

Оореникчилернин билиглеринге, мергежилдеринге болгаш чанчылдарынга кол негелделер

Оореникчилер 3-ку класс дооскаш, даразында билиглерни алган турар:

состун тургузуу: дазыл, чогаадылга, оскертилге кожумактары; чугаа кезектери: чуве ады, демдек ады, кылыг созу, эдеренчилер; домак кежигуннери: чугула (кол сос болгаш соглекчи) болгаш ийиги чергенин.

оореникчилернин алган турар мергежилдери:

шын бижилгезин ооренип алганы состерлиг 45-55 хире состуг созуглелди чараш хол-ужуу-биле чазыг чокка дужуруп азы адап бээрге бижири, анаа херек таварылгаларда улуг секти, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектерин шын салыры;

фонетиктиг сайгарылганы кылыры: состерни слогтарга чарары, ажык болгаш ажык эвес уннерни ылгап, состерде уннерни болгаш ужуктерни шын тодарадып билири;

состерни тургузуг талазы-биле сайгарып билири (дазыл, чогаадылга, оскертилге кожумактарын ылгаар);

чугаа кезектерин болгаш оларнын грамматиктиг демдектерин (чуве адынын санын, падежин, кылыг созунун уелерин) билири;

домакта состернин аразында харылзаазын тургузар, оларны сос каттыжышкыннарынга чарар;

домактарнын бодуун синтаксистиг сайгарылгазын кылыр; чугаалаар сорулгазынын аайы-биле оларнын янзызын тодарадыр, чугула болгаш ийиги черге кежигуннерин ангылаар, оларнын аразында харылзаазын айтырыглар дузазы-биле тургузар.

коллективтии-биле тургускан план езугаар 45-50 хире состуг эдертиг болгаш чогаадыг бижиир.

4 - К У К Л А С С

ГРАММАТИКА, ШЫН БИЖИЛГЕ, ЧУГАА САЙЗЫРАДЫЛГАЗЫ (68 шак)

КАТАПТААШКЫН

Домак. Домактын чугула болгаш ийиги черге кижигуннери. Домакта состернин харылзаазы. Домактын соолунге бижик демдектери.

ДОМАК

Домактын чугула болгаш ийиги черге кижигуннери (катаптаашкын). Ийи бодуун домактан тургустунган чагырышпаан нарын домак (ниити таныжылга). Эвилел чок болгаш *а, ынчалза-даа, болгаш, биле* деп эвилелдер-биле каттышкан чангыс аймак кижигуннерлиг домактар. Санаар ун аяны. Эвилелдер чок (санаар ун аяны-биле каттышкан) база *болгаш, а, ынчалза-даа, биле* деп эвилелдер-биле каттышкан чаёгыс аймак кижигуннерлиг домактарга бижик демдектери.

Диалог болгаш дорт чугаалыг домактарны болгаш оларга бижик демдектерин салганын хайгаараары. Адалга дугайында ниити билиг.

СОЗУГЛЕЛ

Созуглел – харылзаалыг чугаа дугайында алган билиглерин туннеп быжыглаары: темазы болгаш кол бодады, созуглелдин кезектери, кезек бурузунде домактарнын утка талазы-биле харылзаазы, созуглелдин планы.

Ч У Г А А К Е З Е К Т Е Р И

ЧУВЕ АДЫ

Хойнун санында чуве аттарынын падежтерге оскерлири. Чуве адынын хамаарылга хевири (ниити таныжылга). Орус дылдан улегерлеп алган состернин падежтерге оскерлири. Оларнын шын бижилгези.

Хуу болгаш ниити чуве аттары (ниити таныжылга).

Домактар тургузарда чоок болгаш удурланышкак уткалыг чуве аттарын таарыштыр шилип алыры.

ДЕМДЕК АДЫ

Укталбаан болгаш укталган демдек аттары.

Домактар тургузарда чоок болгаш удурланышкак уткалыг демдек аттарын таарыштыр шилип алыры.

Демдек аттарын шын бижири. Дорт болгаш кожурген уткалыг демдек аттарын ажыглаары.

САН АДЫ

Сан ады, ооё утказы, айтырыглары. Тун болгаш дугаар сан аттары. Сан аттарын чуве аттары-биле кады ажыглаары. Тун болгаш дугаар сан аттарын чугаага ажыглап билири.

АТ ОРНУ

Ат орну, оон утказы. Арыннын ат оруннаны болгаш оларнын падежтерге оскерлири.

Ат оруннанын чугаага ажыглап билири.

КЫЛЫГ СОЗУ

Кылыг созунун эге хевиринин дугайында ниити билиг. Кылыг созунун арыннарга, уелерге болгаш саннарга оскерлири. Кылыг состерин шын бижири.

Кылыг созунун дужаал база даар хевирлерин практика кырынга ажыглап билири.

Домактар тургузарда чоок болгаш удурланышкак уткалыг кылыг состерин шын бижири, ажыглап билири.

Домактар тургузарда чоок болгаш удурланышкак уткалыг кылыг состерин шилип билири.

Бодалды илередирде эн-не тааржыр кылыг созун шилири. Харылзаалыг чугаага кылыг состеринин чангыс аай ажыглаарын чайладыры.

НАРЕЧИЕ

Наречие - оскерилбес чугаа кезээ. Утказы болгаш айтырыглары. Чугаага хереглээри. Эн хереглеттингир уенин, туруштун дээш оске-даа болуктернин наречиелерин чугаага ажыглаары (*кыжын, дуун, удавас, ору, кержилдир, ыткылаштыр* дээш оон-даа оске).

ХАРЫЛЗААЛЫГ ЧУГАА САЙЗЫРАДЫЛГАЗЫ

Чугаа, оон амыдыралга ужур-дузазы. Ооредилге материалынга аас-биле харыы тургузарынын онзагайлары.

Созуглел. Созуглелдин темазы болгаш кол бодалы. Созуглелдин тургузуу. Эдертигге, чогаадыгга план тургузары (коллективтиг болгаш хууда). Созуглел тургузуп тургаш, уран-чечен аргалар ажыглаары: эпитеттер, деёнелгелер, диригжидилгелер дээш оон-даа оске (*хайгааралдар*).

Коллективтии-биле азы хууда тургускан план езугаар созуглелдин эдертии (долузу-биле. кызырган).

Чурук, диафильм езугаар азы корген кинофильминде чамдык таварылгалар дугайында тоожуушкун янзылыг чогаадыг.

Чурумал болгаш угаап бодаашкын кезектерлиг (элементилерлиг) улуг эвес чечен чугаа (солун таварылга, экскурсия, хайгааралдар дугайында дээш оон-даа оске).

Ээлдек-эвилен болурунужуе дурумнери.

Буруузун миннирде болгаш чопшээрелге хереглээр состер.

ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ООРЕНГЕН ЧУУЛУН КАТАПТААРЫ (10 шак)

ЧАРАШТЫР БИЖИЛГЕ

Ужуктернин дурзу-хевирин шын бижииринин чанчылдарын, состерге, домактарга, улуг эвес созуглелдерге оларны каттыштырарынын чогулчалыг аргаларын быжыглаары. Дурген темп-биле бижииринин чанчылдарын хевирлээр, холдарнын бир дески ритмниг шимчээшкиннерин быжыглаар мергежилгелер.

Ужуктерни шын эвес бижиирин чайладыр ажыл.

Оореникчилер-биле хуузунда чорудар ажылдарнын ангы-ангы хевирлерин ажыглап тургаш, шын, тода, чараш хол ужуун чедип алыры.

ШЫН БИЖИЛГЕЗИН САКТЫП АЛЫР СОСТЕР

Автомобиль, арттырар, атташ, библиотека, билет, вагон, вокзал, гараж, глобус, грип, дууг, завод, инженер, инчеек, йод, календарь, килограмм, коллектив, командир, комбайн, космонавт, козудеттинер, копеек, лампа, луноход, мага-бот, металл, медаль, миннир, номчуттунар, огурец, ортумак, оттулар, пароход, повар, портрет, республика, Россия, салют, телефон, трактор, тоттур, туттунар, уран чуул, ужур-дуза, уткуур, уен-даян, улеттинер, уттээр, флот, хавыяа, хайыракан, халат, хамааты, хаяа, хемчээттинер, хортук, чакпа, чанныр, ээрежир, чассыг, чаттылар, чаяанныг, чижесек,

чурттаар, чурттакчы, чуртум, шофер, экскурсия, электри, электростанция, юбка, яблоко, янзы-буру.

Оореникчилернин билиглеринге, мергежилгелеринге болгаш чанчылдарынга кол негелделер

Оореникчилер 4-ку классты дооскаш, дараазында билиглерни шинугээдип алган турар: ооренип эрткен чугаа кезектери болгаш оларнын ылгавыр демдектери, чангыс аймак кежигуннер.

Оореникчилернин мергежилдери:

ооренип эрткен орфограммалар болгаш пунктуаграммалыг (падеж кожумактары, укталган демдек аттарынын чогаадылга кожумактары, кылыг созунун уе кожумактары, эвилел чок база *ынчалза-даа, а, болгаш* деп эвилелдерлиг чаёгыс аймак кежигуннерге бижик демдектери) 60-70 хире состуг созуглелди чазыг чок, шын чараштыр дужуруп бижири болгаш адап бээрге, бижиир;

оожум, аяк, дидим, каът дээн чергелиг состернин фонетика-графиктиг сайгарылгазы;

состун тургузуун сайгарары: дазыл, чогаадылга кожумаа, оскертилге кожумаа;

чугаа кезектеринину талазы-биле сайгарары: чуве аттарынын санын, падежин, сан адынын болуктерин, арыннын ат оруннарынын арнын, санын, кылыг состеринин санын, арнын, уезин тодарадыр;

ооренген чугаа кезектерин харылзаалыг чугаага ажыглаар.

Домактар тургузарда чоок болгаш удурланышкак уткалыг чуве аттарын, демдек аттарын, кылыг состерин таарыштыр шилиир;

домактарнын эн бодуун сайгарылгазын кылыр, оларнын чугаалаар сорулгазынын аайы-биле янзыларын, чугула болгаш ийиги черге кежигуннерин тодарадыр, домакта состернин аразында харылзаазын айтырыглар дузазы-биле илергейлээр;

хууда тургустунган план езугаар 80-90 хире состуг созуглелдин эдертиин, солун таварылга, хайгааралдар болгаш экскурсия дугайында улуг эвес чечен чугаа бижиир;

хана солунга чуул бижиир;

харылзажылганын дурумнеринге дууштур дилегни, четтиргенин, буруузун билингенин, чалалганы, байыр чедиришкинин, чошпээрешпезин илередир.